

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Михайло Драгоманов в українському національному русі
другої половини XIX ст.»**

Студентки 2 курсу, групи СОІз-2м
напряму підготовки (спеціальності)
014.03 «Середня освіта (Історія)»

Федорчак Надії Іванівни

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Міщук Андрій Іванович

Рецензент:

доктор історичних наук, професор

Райківський Ігор Ярославович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

АНОТАЦІЯ

Федорчак Н.І. Михайло Драгоманов в українському національному русі другої половини ХІХ ст. Івано-Франківськ, 2024. 103с.

На основі праць М. Драгоманова, спогадів, мемуарів, монографій, статей та методичної літератури досліджено український національний рух другої половини ХІХ ст., в якому значну роль відіграв Михайло Драгоманов – видатний український мислитель, політик, вчений і культурний діяч. Його діяльність була спрямована на утвердження української національної ідентичності, розвиток культури та освіти, а також на формування політичної свідомості українців. Підкреслено, М. Драгоманов, як активний учасник Київської Громади, став однією з ключових фігур українського національного руху, розробляючи нові підходи до питань національного самоусвідомлення і культурного відродження Наддніпрянщини, Галичини другої половини ХІХ ст. Розроблено методичні матеріали, які стануть у нагоді при вивченні постаті Михайла Драгоманова на уроках історії України через формування історичної компетентності в ЗЗСО. Окрім того, напрацьовано методичний комплекс, який може бути використаний для виховної роботи в патріотичному гуртку для 9-11 класів.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, національна ідея, Наддніпрянщина, Галичина, Київська громада, Валуєвський циркуляр, Південно-Західний відділ російського географічного товариства, Ємський указ, «громадівський соціалізм».

ЗМІСТ

	стр.
Вступ	4-6
РОЗДІЛ 1. Постать Михайла Драгоманова у історичних джерелах та історіографії	7-24
1.1. Джерела, які відображають громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова	7-10
1.2. М. Драгоманов в українській історіографії	10-24
РОЗДІЛ 2. Громадсько-політична діяльність М. Драгоманова в контексті українського національного руху др. пол. XIX ст.	25-56
2.1. Формування і становлення світоглядних орієнтацій діяча	25-33
2. 2. Суспільно-політичні та соціально-економічні погляди М. Драгоманова	33-44
2. 3. Участь М. Драгоманова в діяльності "Громади"	44-56
РОЗДІЛ 3. Методика вивчення постаті Михайла Драгоманова в шкільному курсі історії України та виховній роботі	57-76
3.1. Формування історичної компетентності на уроках історії України, громадянської освіти через вивчення біографії Михайла Драгоманова	57-71
3.2. Постать М. Драгоманова у виховній роботі	71-76
Висновки	77-80
Список використаних джерел	81-92
Додатки	93-103

ВСТУП

Друга половина XIX століття стала важливим етапом у розвитку українського національного руху, в якому значну роль відіграв Михайло Драгоманов – видатний український мислитель, політик, вчений і культурний діяч. Його діяльність була спрямована на утвердження української національної ідентичності, розвиток культури та освіти, а також на формування політичної свідомості українців. М. Драгоманов, як активний учасник Київської Громади, став однією з ключових фігур українського національного руху, розробляючи нові підходи до питань національного самоусвідомлення і культурного відродження.

Актуальність дослідження Михайла Драгоманова в українському національному русі другої половини XIX століття зумовлена кількома чинниками. По-перше, Драгоманов був однією з ключових фігур цього періоду, чия діяльність і погляди справили значний вплив на формування української національної ідентичності та свідомості. Його внесок у розвиток культурно-освітніх ініціатив, політичних ідей та фольклористики відкриває нові аспекти розуміння національного руху.

По-друге, дослідження діяльності Драгоманова є важливим для вивчення взаємодії українського національного руху з більш широкими соціально-політичними процесами, що відбувалися в імперіях, до яких входила Україна. Актуальність теми також полягає в потребі переосмислення історичних наративів, які формуються під впливом сучасних викликів, зокрема, у контексті актуальних питань національної ідентичності та культури.

Крім того, увага до постаті М. Драгоманова дозволяє звернутися до питання впливу інтелектуалів на соціальні та політичні зміни, що робить це дослідження важливим для розуміння ролі особистостей в історії. У результаті, вивчення внеску Драгоманова в український національний рух сприяє не лише

глибшому розумінню його етапів, а й надає можливість сформувати цілісну картину історичного розвитку України в ХІХ столітті.

Вивчення постаті Михайла Драгоманова не лише сприяє глибшому розумінню українського національного руху, а й дозволяє оцінити важливість культурно-освітньої діяльності в контексті боротьби за національні права та свободи.

Об'єктом дослідження є постать М.П. Драгоманова, а також його роль і місце в українському національному русі II половини ХІХ ст.

Предметом дослідження є громадська діяльність Михайла Драгоманова в рамках українського національного руху, його ідеї, вплив на формування національної свідомості, культурні та політичні ініціативи, а також взаємозв'язок між його творчістю та загальними процесами, що відбувалися в Україні у цей період та методичні прийоми вивчення його спадщини в шкільному курсі історії України та виховній роботі.

Мета даного дослідження полягає в аналізі внеску М. Драгоманова в український національний рух, розкритті його ідей та впливу на формування української національної свідомості в другій половині ХІХ століття.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- опрацювати та узагальнити джерельну базу й історіографію теми, визначити принципи та методи дослідження;
- дослідити основні чинники, що впливали на формування світогляду та громадської позиції М. Драгоманова;
- охарактеризувати погляди М. Драгоманова;
- проаналізувати участь М. Драгоманова в діяльності Київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства;
- розробити методичні матеріали, які стануть у нагоді при вивченні постаті Михайла Драгоманова на уроках історії України через формування історичної компетентності в ЗЗСО;
- напрацювати методичний комплекс для виховної роботи в патріотичному гуртку для 9-11 класів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють час від народження М.П. Драгоманова 18 вересня 1841 року до його смерті 20 червня 1895 року.

Територіальні межі дослідження охоплюють Центральну та Східну Європу. Особлива увага звернена на події, що відбувалися в російській та Австро-Угорській імперіях, а також у Швейцарії та Болгарії.

Методологічні засади дослідження базуються на кількох важливих принципах. По-перше, принцип об'єктивності, який передбачає критичне осмислення ідеологічних штампів радянської історіографії стосовно формування світогляду М.П. Драгоманова. По-друге, принцип системності, який демонструє основні напрямки наукової діяльності М.П. Драгоманова в історичній сфері. Нарешті, принцип історизму передбачає врахування конкретних історичних умов та дослідження історичних явищ у контексті наукової діяльності М.П. Драгоманова. При дослідженні використано такі методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний (діалектичний), аналізу та синтезу. У процесі дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, який передбачає використання категоріального апарату з історії, політології, соціології, культурології, релігієзнавства та філософії.

Практичне значення. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема під час викладання курсу історії України, вони також можуть бути корисними для спеціальних курсів вищих навчальних закладах.

Структура магістерської роботи визначається її проблематикою, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (серед яких сім підрозділів), висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

1.1. Джерела, які відображають громадсько-політичну діяльність

М. Драгоманова

Джерельну базу магістерського дослідження становлять: опубліковані збірники документів та матеріалів, мемуарна література; праці М.П. Драгоманова, його епістолярна спадщина.

Цей поділ слід здійснювати й за їх типами: документи, які регулюють суспільні відносини, документи громадських організацій, твори та спогади М. Драгоманова і діячів, що жили та творили в один час із Михайлом Петровичем.

Формування та втілення поглядів людини значною мірою залежать від умов, які склалися у навколишньому соціокультурному середовищі, що породило систему соціальних і міжособистісних відносин, у межах яких жив, мислив і творив М.П. Драгоманов. Саме тому відтворення цієї системи відносин дозволяє дослідити історичну діяльність М.П. Драгоманова на основі широкого спектру різноманітних джерел.

Спогади людини про її життя включають не лише опис подій, але й їх аналіз та оцінку. Крім того, мемуари надають життєпис авторів, що дозволяє дослідити їхні особистості та зрозуміти їхній спосіб мислення, який є основою вчинків і поведінки. Саме активна складова людської психіки перетворює вчинки окремих осіб на події, а події, які відбуваються без участі людини, але впливають на життя суспільства, здебільшого виходять за межі предмету історії.

Здатність правильно тлумачити прояви людського світогляду через поведінку та судження забезпечує об'єктивність і високий рівень дослідження історичних питань, висвітлених у мемуарах очевидців.

“Автобіографічна записка М. Драгоманова” відкриває перед нами його власне бачення життєвого шляху, систему цінностей, пріоритетів і поглядів. Водночас цей твір відображає особливості епохи, динаміку суспільної думки,

державну політику російської та Австро-Угорської імперій [11; 12]. Крім того, праця висвітлює ставлення Михайла Петровича до важливих явищ і процесів другої половини ХІХ ст.

“Спогади про Михайла Драгоманова” його сестри О. Пчілки розповідають про його походження, родовід, батьків та спосіб життя через призму сімейних стосунків як між поколіннями, так і всередині одного покоління. Опис життєвого укладу родини П. Драгоманова, батька дослідника, проливає світло на формування світогляду Михайла Петровича [37].

Особисте листування М.П.Драгоманова розкриває деталі приватного життя та характери людей, які обмінюються листами. У ХІХ столітті листування було практично єдиним засобом спілкування на відстані, тому воно зазвичай не містило надто конфіденційної інформації, особливо з огляду на низький рівень захисту, притаманний паперовим листам того часу.

Особливий інтерес викликає листування М. Драгоманова з племінницею Лесею Українкою, яке дозволяє зробити висновки не лише про їхні міжособистісні стосунки, але й про стиль та характерну модель відносин М. Драгоманова з оточуючими. Листи, написані Михайлом Петровичем до Лесі, відкривають багатий внутрішній світ видатного вченого, особливо підкреслюючи його почуттєво-емоційну складову, що допомагає краще зрозуміти його наукові, політичні та соціокультурні погляди, а також природу всіх сфер його діяльності.

Аналіз політичних переконань М. П. Драгоманова в контексті його історичних поглядів є корисним, оскільки саме політична спрямованість діяча безпосередньо впливає на інтерпретацію історичних подій, особливо у випадку активних політичних діячів, таких як Михайло Петрович.

Найбільш повно погляди М. Драгоманова відкриваються через дослідження його власних творів на історичну тематику. Перші історичні праці М. Драгоманова були опубліковані в процесі його наукової діяльності.

Серед опублікованих джерел, використаних у дисертаційному дослідженні, особливо варто відзначити ті, що формують цілісне уявлення про наукову, педагогічну та громадську діяльність М. Драгоманова, написані ним самим.

Найбільш значущими серед праць мислителя є: ««Пропаций час. Українці під Московським царством» [20], «Автобіографія» [11; 12], «Чудацькі думки про українську національну справу» [23], «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні» [22], «Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання» [71], «Що таке українофільство?» [24], «Рай і поступ» [21], «Вільний Союз – Вільна Спілка. Опит Української політичної програми» [15], «Попереднє слово» [19], «Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)» [18].

Праці Михайла Петровича, такі як «Чудацькі думки про українську національну справу» [23] і «Пропаций час. Українці під Московським царством 1654-1876 рр.» [20], містять аналіз української історії в контексті подій інших народів, що спонукає до роздумів про унікальність творчості Драгоманова та її відповідність характерним особливостям епохи.

Важливою частиною наукової спадщини М. Драгоманова є праця «Листи на Наддніпрянську Україну», в якій мислитель описує свої контакти з Київською Громадою. Аналіз зазначеного матеріалу дає змогу стверджувати, що, зародившись у 1859 р. як студентський гурток в університеті, Громада не лише не припинила існування після завершення навчання її засновниками, але й продовжила розвиватися та зміцнюватися. Проте, з культурно-політичної організації з широкою культурною і радикальною федеративно-демократичною програмою, яка на деякий час демонструвала активну діяльність, Київська Громада поступово перетворилася на культурницьку групу [17].

З виходом друком збірки М. Павлика починається етап активного видання численних творів М. Драгоманова, його публіцистики, а також значної частини його епістолярної спадщини, зокрема листів до Ю. Бачинського, Лесі Українки та В. Навроцького [49]. Роботу, розпочату в 1895 р. М. Павликом, одним із перших продовжив І. Франко, який у період з 1906 по 1908 рік опублікував значну кількість листів, отриманих від М. Драгоманова.

Оцінюючи ідейну спадщину Драгоманова, І. Франко підкреслював, що «М. Драгоманов, як учений, політик і мислитель, продовжує звертатися до нас, і його голос знаходить широке відлуння в політичних програмах, для яких він працював

і за які боровся десять років тому. Тепер настав час для всебічної та об'єктивної оцінки його значення та ідей" [39].

У 1970 році було опубліковано два томи літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова. У 1991 році вийшов збірник його творів під назвою «Вибране», до якого увійшли як раніше опубліковані, так і маловідомі статті, що не публікувалися за радянських часів [14].

Для дослідження важливу цінність має мемуарна спадщина таких діячів, як С. Єфремов, О. Пчілка, які окреслили місце та роль М. Драгоманова в науковій, громадській і педагогічній діяльності України. Вони підкреслювали його провідну роль у суспільстві як представника прогресивної думки ХІХ століття. Особливу увагу заслуговують спогади його дружини та дочки – Л. Драгоманової та Л. Драгоманової-Шишманової [27].

Отже, спектр джерел, що розкривають історичні погляди М. П. Драгоманова, є різноманітним і доступним для вивчення. Ці матеріали висвітлюють світогляд, спосіб життя та концепції історика, а також допомагають заповнити прогалини в розумінні формування його особистості. Вони сприяють систематизації його уявлень про світовий історичний процес загалом і історію українського народу зокрема. Зібрані джерела створюють умови для всебічного аналізу науково-педагогічної та публіцистичної діяльності мислителя, дозволяючи розкрити його концепцію історії українського народу, європейського континенту та світу в цілому, розроблену видатним українським істориком.

1.2. М. Драгоманов в українській історіографії

Ім'я М.П. Драгоманова посідає почесне місце, а його спадщина продовжує бути важливим джерелом для національного саморозвитку.

Діяльність М.П. Драгоманова визначає особливий етап у вивченні історії України. І. Франко підкреслював «драгоманівське» розуміння української історії, акцентуючи на її зв'язках з історією інших європейських народів: «М.

Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з іншими» [41, с. 29].

Історіографію досліджуваної проблеми доцільно розглядати в контексті дорадянського, радянського, зарубіжного та сучасного українського періодів.

Перші роботи, присвячені життю та діяльності Михайла Петровича Драгоманова, а також його творчому доробку, з'явилися невдовзі після його смерті. Вони не стільки аналізували наукові досягнення й громадсько-політичну діяльність, скільки містили оцінки, часто упереджені та суб'єктивні, спрямовані більше на звеличення його образу в очах сучасників і майбутніх поколінь [36]. Водночас наукові відгуки на творчість ученого відображали сприйняття М. Драгоманова сучасниками, надавали узагальнюючі характеристики його наукових поглядів і суспільно-політичних позицій, а також започаткували розвиток драгоманознавства.

Коло дослідників, які займалися вивченням творчого доробку М. Драгоманова, було специфічним у дорадянський період, коли його ідеї ще не стали суто історичним надбанням і мали політичний характер. Серед цих постатей виділяються І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, М. Грушевський та інші, чий внесок у вивчення спадщини Драгоманова є незаперечними.

М. Павлик, дослідник спадщини М. Драгоманова, зібрав матеріали, пов'язані зі святкуванням 30-ї річниці наукової діяльності Драгоманова, а також матеріали, що стосуються його смерті, зокрема некрологи, жалобні телеграми та виступи на похованні. На думку М. Павлика, “М. Драгоманов, як русько-український діяч, настільки великий, що нині важко оцінити його внесок у справу Руси-України” [36].

С. Єфремов високо оцінив діяльність М. Драгоманова. Орієнтуючись на інтереси та потреби народу. Єфремов зазначав, що, будучи європейцем у найкращому розумінні цього слова і послідовним космополітом у своїх цілях, М. Драгоманов водночас був також націоналістом у формах і методах своєї діяльності. Українська справа для нього була тісно пов'язана з боротьбою за права працюючих, а свідоме українство – із соціалізмом. Щодо державного устрою, М.

Драгоманов залишався послідовним федералістом і противником централізованої влади, вважаючи ідеалом людського співіснування вільний союз незалежних громад [15, с. 32].

С. Єфремов, слідуючи прикладу М. Павлика, продовжував популяризувати спадщину М. Драгоманова, стверджуючи, що “М. Драгоманов – це український соціаліст-федераліст, і будь-яка інша характеристика була б глибоко несправедливою” [28]. Він підкреслював загальнодержавний характер науково-педагогічної та громадської діяльності Драгоманова, зазначаючи, що без його творів не обходиться жоден дослідник, який вивчає український визвольний рух.

М. Грушевський відіграв ключову роль у розвитку драгоманознавства наприкінці ХІХ ст. Він приділяв значну увагу вивченню життєвого шляху та науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова, написавши кілька публікацій і включивши фрагменти про нього у свої узагальнюючі роботи. Найбільш важливою є “Місія М. Драгоманова” [7]. У останній праці Грушевський робить висновок, що перебування Драгоманова за кордоном у 1870–1873 роках мало суттєві позитивні наслідки для розвитку українського національного руху, оскільки він опинився поза цензурою та ознайомив Європу з проблемами українства того часу. Грушевський стверджував, що закордонне відрядження Драгоманова “зробило епоху в українськiм житті” [7].

У своїх працях М. Грушевський доводив, що процес формування його науково-політичної системи був поступовим і складався з певних етапів, зокрема пов'язаних з важливими подіями особистого життя, такими як трирічна подорож Європою та виключення з університету Святого Володимира [6, с. 15].

Найбільш вагомими дослідниками-драгоманознавцями 20-х років ХХ ст. є О. Назарук, В. Липинський, Д. Донцов, В. Дорошенко та Ю. Охримович. Для цього періоду характерним є трактування історико-наукової діяльності М. П. Драгоманова як важливої складової українського національного державотворчого процесу.

Д. Донцов, ідеолог українського націоналізму, займає гостро критичну позицію щодо історіософії Михайла Драгоманова. Значну частину своїх поглядів

він виклав у формі полеміки з Драгомановим та його послідовниками. Націоналізм у цій полеміці протистоїть космополітизму, особливо в контексті реалізації національної ідеї у суспільному розвитку [8; 66].

О. Бочковський у 1934 році опублікував працю “Вступ до націології”, в якій значну увагу приділив теоретичному спадку М. Драгоманова, називаючи його великим українським європейцем. Він зазначав: “Великі заслуги М. Драгоманова, як одного з найвидатніших каменярів націології, безсумнівні для кожного, кого проблеми нації цікавлять з наукового, а не лише з політичного чи практичного боку” [5, с. 27].

У радянський період була продовжена традиція, започаткована С. Єфремовим, повертатися до вивчення спадщини М. Драгоманова з урахуванням пам'ятних дат його життя. Відбувалася систематизація його спадщини, зокрема шляхом видання бібліографічного покажчика праць, а також був створений перелік досліджень на драгоманівську тематику.

Монографія Д. Заславського стала першим значним досягненням радянської історіографії в дослідженні біографії та спадщини М. Драгоманова. Проте підготовка цього дослідження здійснювалася однобічно, спираючись на марксистську методологію, що мала суттєві недоліки. Д. Заславський стверджував, що історична доля М. Драгоманова полягала в його ролі творця революційної справи, змальовуючи його як відданого революціонера [54]. Образ М. Драгоманова як революціонера, представлений у праці Д. Заславського, пронизував всю радянську історіографію, набувши особливої ваги в 1960–1970-х роках. Аналізуючи взаємини М. Драгоманова з народниками та вплив прихильників цієї ідеології на світогляд мислителя, Д. Заславський все ж доходить висновку, що інтереси Драгоманова в київський період його життя в основному перебували поза межами як ліберальної, так і революційної політичної боротьби. Він стверджує, що за своєю природою М. Драгоманов не був професійним політичним діячем, а скоріше мав покликання педагога, культурного просвітника та літератора. Д. Заславському вдалося визначити та розвинути кілька тематичних напрямків у дослідженні поглядів і діяльності М.

Драгоманова. Він аналізував Драгоманова як позитивіста, федераліста та еволюціоніста, розкриваючи його взаємини з галицькою інтелігенцією, зв'язки з народницькими колами, співпрацю та конфлікти з Київською Громадою [54].

У 20–30-х роках ХХ ст. політична діяльність видатних особистостей оголошувалася проявом буржуазії або буржуазної історичної науки і відкидалася як непотрібна радянській історіографії. Цей процес також торкнувся дослідження творчої спадщини М. Драгоманова. Наприклад, у другому томі «Малої Радянської Енциклопедії», виданій у 1930 році, М. Драгоманов був охарактеризований як вождь ліберально-буржуазних націоналістів України, який займав помірковану позицію щодо федералізму.

Спрощення та догматизація суттєво вплинули на праці радянських дослідників, присвячені життю та творчості Михайла Драгоманова. Оскільки вони дотримувалися ідей марксистко-ленінської філософії та методології, усі альтернативні підходи підлягали критиці. Політичні погляди та наукова діяльність М.П. Драгоманова аналізувалися через призму їхнього співвідношення з основними постулатами марксистської ідеології. Наприклад, у праці В.Л. Лукеренка «Світогляд Михайла Драгоманова» дослідник зображує Драгоманова як щирого марксиста, який не зміг реалізувати свої найпрогресивніші ідеї в рамках громадівського руху та культурно-просвітницької діяльності [67]. Відповідно до радянського післявоєнного історіографічного канону, праці М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Донцова та М. Шаповала були визнані ідеологічно неблагонадійними для об'єктивного висвітлення діяльності М. Драгоманова. Натомість Лукеренко високо оцінив позитивний вплив на формування світогляду українських революційних демократів, таких як М. Павлик, Л. Українка, І. Франко, О. Терлецький та інші.

Важливим внеском у вивчення творчої спадщини М. Драгоманова стало дослідження В. Сокурєнка під назвою “Демократичні ідеї держави та права в творах М. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького”, яке було опубліковано в 60-х роках ХХ ст. [77]. В. Сокурєнко вважав боротьбу М.

Драгоманова за політичні свободи необхідною, однак охарактеризував запропонований ним спосіб як “буржуазно-демократичний” [77, с. 214].

У монографії “М. Драгоманов (1841–1895 рр.). Життя і літературно-дослідницька діяльність”, написаній Д. Заславським та Р. Ромаченком, був представлений повний життєвий і творчий шлях М. Драгоманова як публіциста, політика та літературного критика. Дослідники запропонували умовну періодизацію його життя: молоді роки (1861–1875 рр.), женецький період (1875–1889 рр.) та роки перебування в Болгарії (1889–1895 рр.) [54]. З ідеологічних причин автори відмовилися від наукових досягнень С. Єфремова, які стосувалися біографії Драгоманова.

Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова та їх відображення в його історичних дослідженнях детально проаналізовано в монографії Р. П. Іванової (Іванченко). Проводячи своє дослідження в радянський період, авторка, незважаючи на необхідність використовувати типові для радянської історіографії ідеологічні штампи, змогла створити цікаву наукову роботу, яка намагалася представити цілісну та різнобічну характеристику Михайла Петровича як історика, публіциста та політика. Вона досліджує розвиток історичних студій М. Драгоманова в контексті духовної культури, міжнаціональних взаємин. Р. П. Іванова також підкреслює інтерес М. П. Драгоманова до українського джерелознавства, його здатність оцінювати репрезентативність різних груп джерел з історії України та визначення українських історичних пісень і дум як специфічного історичного джерела [55, с. 22].

У біографічному нарисі П. М. Федченка висвітлено ключові етапи життя, суспільно-політичної та наукової діяльності М. П. Драгоманова, а також визначено чинники, які сприяли формуванню його світоглядних орієнтирів. Ця наукова праця стала першою спробою відійти від штамів офіційної радянської історіографії та здійснити неупереджений, критичний аналіз життєвого шляху та творчого доробку Михайла Петровича. Автор акцентує увагу на обставинах, які вплинули на захоплення Драгоманова історією, а також на характеристиці його вчителів з історії в гімназії та викладачів в університеті. П. М. Федченко також

досліджує вивчення М. П. Драгомановим історії національно-визвольних рухів в Україні та Західній Європі, а також історії релігійних рухів і церковних інституцій. Водночас на цю монографію вплинули й недоліки історіографії перехідного періоду, такі як недостатня розробленість методологічної бази і переважно описовий стиль викладу матеріалу [85, с. 94].

Творчість М. П. Драгоманова є предметом дослідження не лише українських науковців. Ця тема залишається актуальною і активно вивчається за кордоном. У період 30-50-х років ХХ ст. історики-державники почали переоцінювати наукову спадщину народників, до яких відносили і М. П. Драгоманова. Серед дослідників цього часу можна виділити О. Бочковського, Н. Григорієва, М. Шаповала, Д. Дорошенка та Н. Полонську-Василенко.

Дослідник М. Шаповал проаналізував роботи М. Драгоманова та його науковий світогляд, а також національно-інтернаціональні позиції. Він вважав, що такий аналіз є вкрай необхідним: “М. Драгоманов став чимось великим в історії українського відродження, і його значення прирівнюють до значення Т. Шевченка, вважаючи його справедливо батьком модерного визвольного руху та творцем програми українського народу, або, коротше кажучи, ідеологом Нової України. Вивчення праці М. Драгоманова є найліпшим способом розвитку свідомості та критичної здібності всіх, хто виходить на поле української праці” [42, с. 34]. Шаповал зараховував М. Драгоманова до самостійників і обґрунтовано вважав, що він передбачив можливість перетворення російського соціалізму на яacobінство, яке стало причиною тероризму, що виявилось у появі більшовизму.

Д. Дорошенко, один із найвідоміших і найзначніших учених Українського вільного університету, вважав, що драгоманівський спадок залишався маловідомим, хоча без нього українство було б значно біднішим [9]. Він переважно розглядав драгоманівську діяльність у контексті наукових досягнень Київської Громади.

Н. Полонська-Василенко надавала М. Драгоманову роль культурного емісара [97, с. 394].

Друга половина ХХ ст. стала періодом нової генерації дослідників, таких як С. Ріпецький, О. Субтельний і особливо виразний драгоманознавець І. Лисяк-Рудницький. Останній детально аналізував світогляд М. П. Драгоманова, його політичну програму, розуміння минулого та уявлення про перспективи української нації. І. Лисяк-Рудницький не лише представив загальну характеристику драгоманівської концепції розвитку України, а й детально проаналізував погляди М. П. Драгоманова, акцентуючи на його дослідженнях історії суспільно-політичного руху. Він розглядав діяльність та світогляд М. П. Драгоманова в контексті українського історичного прогресу. Дослідження І. Лисяка-Рудницького вирізняються точним аналізом, логічністю, доказовістю та системністю. Аналізуючи роботи І. Лисяка-Рудницького, можна помітити, що дослідник акцентує увагу на чіткому розрізненні М. Драгомановим права України на відокремлення та його практичної реалізації через федералізацію російської імперії. Важливо, що в цьому контексті федералізм протиставляється не незалежності, а сепаратизмові. З точки зору І. Лисяка-Рудницького, така позиція М. Драгоманова розміщує його між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 1840-х років і поколінням, яке прагнуло створити незалежну українську демократичну республіку в 1917 р. Учений вважає, що ідейна спадщина М. Драгоманова реалізувалася в діяльності Центральної Ради 1917 року, зокрема через концепцію автономної України в федеративній російській республіці, а також на З'їзді народів Росії в Києві, де було проголошено національно-культурну автономію для національних меншин” [64, с. 292].

Важливою подією стало видання «Енциклопедії українознавства», редактором якої був професор В. Кубійович. У перевиданні 1995 року зазначається: “М. Драгоманов - історик і етнограф з широкими науковими інтересами, який розширює народницький напрям української історіографії за допомогою соціологічного методу дослідження. ... Шукаючи наукове обґрунтування своїх соціально-федералістичних поглядів, він порівнював соціальні явища української історії з досягненнями чужої науки та популяризував українську науку” [94, с. 725].

Як зазначав О. Субтельний, “М. Драгоманов, можна сказати, взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних обріїв своїх співвітчизників власними силами. Незважаючи на те, що його погляди не отримали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити за межі культурницької діяльності та порушувати ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми в українському контексті” [100]. Згідно з оглядом наукових студій О. Субтельного, основною метою М. Драгоманова для України було досягнення політичного та соціально-економічного статусу, подібного до статусу передових європейських країн. Він вважав, що українці ідеально відповідали політичним програмам, які поєднували національні та соціально-економічні інтереси. М. Драгоманов підкреслював, що істинний демократ має бути патріотом України, а істинний український патріот повинен бути демократом [100, с. 253].

Інший відомий діаспорний історик, Т. Гунчак, у своїй книзі “Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії” аналізує діяльність М. Драгоманова, високо оцінюючи його як оригінального мислителя і здібного публіциста. Він підкреслює, що в журналі “Громада”, який представляв голос поневоленої України, Драгоманов виступав проти централістичного ладу в росії з його антинародністю, особливо щодо національних меншин. Драгоманов був палким прихильником ідеї, що справедливий лад може запанувати лише тоді, коли росія буде перебудована на засадах вільної федеративної спілки, а кожен народ отримає право на вільний розвиток своєї мови та культури [93, с. 10].

У період незалежності України дослідження громадської діяльності М. Драгоманова отримало новий імпульс для розвитку. Продовжується дослідження багатой науково-публіцистичної спадщини вченого, зростає історіографічна база вивчення драгоманівської проблематики [34].

М. Попович зазначає, чому ім’я М. Драгоманова не здобуло популярності протягом тривалого часу. Він пише: “Відданість Україні - це єдина підстава, на якій М. Драгоманова десятиліттями тавровано як українського буржуазного націоналіста, а ще раніше - як малоросійського сепаратиста. Важко знайти

людину, яка б виявляла свою любов до нації з такою вимогливістю, критичністю та вибагливістю, коли йшлося про рішення, від яких залежала доля нації” [70, с. 15].

В умовах незалежності важливим напрямком історичних досліджень залишається вивчення участі М. Драгоманова в українському національному відродженні другої половини ХІХ століття. Серед численних публікацій на цю тему варто виокремити роботу А. Катренка “Український національний рух” [179]. Також заслуговує на увагу стаття про М. Драгоманова в “Політологічному енциклопедичному словнику” [96].

Л. Гаєвська в праці “Концепція національного відродження в історіографії М. Драгоманова” підкреслює, що драгоманівський націоналізм є наслідком його демократизму, адже номенклатурний елітаризм і кастовість виникають як неминучі наслідки централізації [50, с. 116].

А. Круглашов, спираючись на розгорнуту джерельну базу та сучасну методологію, системно досліджує становлення та розвиток суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова, охоплюючи також його історико-політичні дослідження, зокрема аспекти формування держави, органів влади, правових відносин, а також історію вчень про державу і право. Дослідник розвиває ідею зв’язку історичних поглядів Михайла Петровича із формуванням та реалізацією політичних ідей [59-62]. У своїх працях А. Круглашов порушує питання тлумачення ролі політичної нейтральності науковців-істориків, а також значення їхньої особистої моралі у контексті системи норм поведінки, прийнятої в суспільстві. Автор чітко, послідовно та обґрунтовано дотримується думки, що М.П. Драгоманов систематизував наукові методи, які використовували його попередники. Дослідник з’ясовує засади підходу вченого до суспільства та його еволюції, приділяючи увагу реформаційно-протестантським поглядам мислителя та аналізуючи його теорії щодо етногенезу нації і національних рухів, також торкаючись окремих історіософських проблем.

Формування М.П. Драгоманова як історика під час його навчання в гімназії та університеті детально розглядається в монографії М.О. Молчанова. Дослідник

визначає ті літературні твори, які суттєво вплинули на розвиток наукових інтересів Михайла Петровича в галузі історії, а також підкреслює вплив вчителів та науковців, з якими він мав можливість спілкуватися. Ця інформація подається в контексті дослідження процесу формування М.П. Драгомановим концепції державотворення та політичного розвитку суспільства [68].

В. Солдатенко провів аналіз розвитку основних ідей М. Драгоманова і дійшов висновку, що йому була притаманна своєрідна всеохоплюваність та системний підхід до історії людства, що відображало нове бачення і української історії. “М. Драгоманов, – підкреслює В. Солдатенко, – цікавився ступенем інтегрованості українського народу в західноєвропейську історію, загальним і специфічним у розвитку рідного краю” [78-79].

У статті Г.І. Волинка “Деяко про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова” обґрунтовано тезу про фундаментальність філософсько-пізнавальної основи його наукових досліджень. Автор зазначає, що М. П. Драгоманов мав ґрунтовну обізнаність із усіма відомими на той час філософськими напрямками та школами. Особливу увагу приділено його самостійності й оригінальності в етнографічних, методологічних і історіософських міркуваннях, підкреслюючи високий рівень науковості його робіт та його статус мислителя з філософським світоглядом і власним баченням системи людського знання і пізнання [25; 48, с. 227-241].

Стаття Андрієнко Л.К. “Історіософські засади наукової творчості М.П. Драгоманова” зосереджується на висвітленні уявлень цього видатного вченого про початок, кінець, зміст та сенс історії з теоретичної та практичної точок зору. У статті підкреслюється висока роль філософії та історіософії у дослідницькій діяльності Драгоманова. Найважливішим і найменш дослідженим аспектом його філософії історії є питання сенсу історії, тобто призначення та практичного застосування результатів історичних досліджень. Автор відстоює точку зору про оригінальність розмірковувань Драгоманова щодо сенсу історії як філософської категорії та основи для конкретних історичних студій [43, с. 47-56].

Д. Романишин у своїй праці “Ідея суспільного прогресу у творчій спадщині Михайла Драгоманова”, стверджує, що мислитель розглядає еволюцію як процес суспільного прогресу, але обережно обходить тему виникнення світу через еволюційний шлях. Автор підкреслює, що Михайла Петровича Драгоманова більше цікавлять зміст і сенс історії, ніж її початок і кінець, хоча він не відмовляється від роздумів про ці аспекти. Драгоманов вважає, що еволюційна теорія є недостатньо обґрунтованою, щоб вважати її беззаперечно правильним початком історії [71, с. 94-101].

Дослідження спадщини М. Драгоманова перебуває на новому етапі, про що свідчить поява кількох дисертаційних робіт, автори яких представляють різні гуманітарні спеціальності. Серед них варто відзначити роботи Н. Костенко “Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми” [58], О. Сича “Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова” [73]. Так, зокрема, О.Сич зосередив увагу на педагогічній діяльності Драгоманова, висвітливши його внесок у сферу гуманітарних наук. Дослідник вважає, що викладання всесвітньої історії М. Драгомановим в Імператорському університеті св. Володимира стало основою для формування його громадсько-політичної позиції, яка проявилася в активній науково-просвітницькій діяльності, що стала сенсом життя Михайла Петровича. Важливим аспектом для розуміння історичних поглядів мислителя є мотивація його вчинків через призму сенсу життя [255, с. 93].

Л.В. Козуб здійснила спробу систематизувати елементи вивчення М. П. Драгомановим історії суспільно-політичних рухів ХІХ ст. Дослідниця правильно зазначає, що, хоча він не ставив собі за мету спеціального дослідження цієї важливої проблеми, у своїх узагальненнях він досяг якісно нового рівня аналізу. Вона підкреслила, що М. Драгоманов у загальних рисах окреслив схему розвитку українського національного руху в ХІХ ст., виявила його внесок у дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства, а також зазначила, що він першим в українській історіографії довів наступність ідей декабристів і кирило-мефодіївців як організацій антиабсолютистського характеру [57]. Окрім цього,

Л.В. Козуб підкреслила, що Драгоманов прагнув дослідити й осмислити діяльність народницьких організацій, враховуючи специфіку періоду, порівняти їх з іншими напрямками суспільно-політичного руху, акцентуючи увагу на головних здобутках і недоліках, а також розглянула можливості використання цього прогресивного досвіду для пошуку оптимальних шляхів вирішення актуальних суспільно-політичних проблем. Слід погодитися з висновком Л. Козуб, що М. П. Драгоманов фактично започаткував вивчення земського ліберально-демократичного руху, досліджуючи його становлення та еволюцію, а також звертаючи увагу на закономірність його поширення та конституційний характер [57, с. 27].

Н. Горбач дослідив історичні студії М. П. Драгоманова з нових концептуальних засад, вказуючи на вплив сучасних суспільно-політичних та історичних концепцій на формування його історичних поглядів. Дослідник детально аналізує знайомство М. П. Драгоманова зі здобутками європейської історичної науки під час закордонного відрядження, а також полеміку, що точилася між Михайлом Петровичем і представниками західноукраїнської інтелігенції з історичних питань. Ця полеміка часто мала політичне та ідеологічне забарвлення, оскільки в той час межі між науковими і політичними дискусіями тільки починали окреслюватися. Автор критикує мислителя за "брак патріотизму", що завадило йому адекватно зрозуміти сутність багатьох історичних процесів і досягнути перспективу розвитку української державності. Одночасно Н. Горбач аналізує ідеалізований Михайлом Петровичем пацифізм, який мав негативні наслідки для українського державотворення в наступну епоху. Дослідник відстежує основні тенденції у вивченні сучасних подій М. Драгомоновим та формування концепції новітньої історії, виявляючи на цій основі логіку історичного процесу [52, с. 54].

С. П. Стельмах досліджує історіософські концепції в контексті загальних тенденцій розвитку теорії історичної науки та методології історії в Україні протягом XIX століття, зокрема тенденції розвитку прикладної історичної науки. Важливою складовою його дослідження є історична концепція М. Драгоманова.

Вчений простежив динаміку поглядів на українську історію від романтичних пошуків самоідентифікації представників соціальної еліти українського суспільства на межі XVIII і XIX століть до становлення історичної наукової думки на початку XX століття [83, с. 16].

Ю. А. Левенець у своїй праці “Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття)” аналізує еволюцію суспільно-політичних концепцій української інтелігенції другої половини XIX століття та їхній вплив європейської і російської політичної думки. Це дослідження надає важливу інформацію, яка сприяє адекватному розумінню процесу формування та реалізації наукового і політичного світогляду М. Драгоманова. Завдяки цій праці ми отримуємо можливість оцінити співвідношення впливу навколишнього суспільного середовища і внутрішнього бачення світу Михайла Петровича [63, с. 83].

Питання практичного застосування історичних знань, отриманих у науковий спосіб в історико-політичному контексті інтелектуальної діяльності М. Драгоманова, також розглядається в праці О. Салтовського “Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття)”. Автор акцентує увагу на переконаннях М. Драгоманова щодо розвитку політичної концепції, яка передбачає вивчення та запозичення найкращого і найпрогресивнішого досвіду народів, які досягли успіху в організації власного політичного життя. Окрім того, підкреслюється позиція М. П. Драгоманова про необхідність глибокого дослідження історичних коренів політичних, економічних і соціальних ідей, які можуть бути адаптовані для українського контексту [72, с. 88].

Історичні погляди М. Драгоманова стали предметом дослідження В.Й. Борисенка в праці “М.П. Драгоманов як історик”. Автор акцентує увагу на умовах формування особистості майбутнього історика, науковця та публіциста, а також спростовує радянські історіографічні стереотипи як щодо його особистості, так і зовнішнього вигляду. В. Борисенко розглядає історичні погляди М. П.

Драгоманова через призму його наукової, публіцистичної та громадської діяльності [47, с. 241].

Наукову спадщину М. П. Драгоманова досліджували В. П. Андрущенко та М. А. Журба. У їх спільній монографії “Історичні обрії Михайла Драгоманова” розкривається історіографічна традиція, пов'язана з постаттю видатного мислителя в контексті суспільно-політичних подій другої половини ХІХ ст. в Україні. Завдяки компаративному аналізу в роботі виявляються методологічні основи історичних досліджень Драгоманова, його погляди на проблеми всесвітньої історії та історії України [46].

Отже, дослідження, присвячені спадщині М.П.Драгоманова, свідчать про те, що дослідник займався комплексним аналізом соціально-політичних і економічних аспектів розвитку українського суспільства, відстоюючи необхідність демократичних змін та федералізму в контексті тодішньої російської імперії. Можна відзначити, що значна частина досліджень фокусується на емігрантських ідеях Драгоманова, тоді як його активність у Київській громаді та її вплив на національно-культурний рух потребують подальшого глибокого аналізу. У зв'язку з цим, виявляється необхідність у систематизації та переосмисленні його внеску в українську історію, зокрема, в контексті актуальних соціально-економічних та політичних викликів, які стояли перед Україною в кінці ХІХ - на початку ХХ століть.

РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ II ПОЛ. XIX СТ.

2.1. Формування і становлення світоглядних орієнтацій діяча

Ідеологічні чинники українського національно-демократичного руху другої половини XIX століття мали значний вплив на формування історичного світогляду М. П. Драгоманова. Як особистість, Михайло Драгоманов розвивався у винятковій атмосфері національно-демократичного життя Наддніпрянської України.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 року в місті Гадяч, що на Полтавщині, у небагатій дворянській родині [38]. Рід Драгоманових походив з козацької старшини, яка отримала земельні наділи під час Визвольної війни 1648-1654 років. Батько М. Драгоманова відзначався схильністю до вільнодумства та ліберальних ідей, які також передавав своєму синові.

М. Драгоманов у зрілому віці згадував, що його батьки та дід по матері не лише підтримували кріпаків, але й активно обговорювали питання їх звільнення. Батько, підтримуючи селянські прагнення до волі та землі, ставився до простих людей з повагою. Він не соромився знімати шапку під час зустрічей із ними і привчив до цього своїх дітей. Селяни шанували такого людяного поміщика, хоча в середовищі інших поміщиків це вважалося проявом крайнього вільнодумства і майже неблагонадійності.

У своїй автобіографії М. Драгоманов згадує про батька з глибокою вдячністю, усвідомлюючи, що саме він надав йому чудову освіту. Драгоманов пише: “Охоту до читання та інтерес до політики я перейняв змалку від батька, і під його впливом ще будучи школярем Гадяцької школи, перечитав майже всі книги з його бібліотеки. Я щиро вдячний батькові за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси, і за те, що між нами не виникало жодних моральних розладів або конфліктів — що є незвичайним явищем в Росії й досі, а тим більше в минулому...Потяг до читання, до свого народу і політики з дитинства перейшов до мене від батька” [11; 12].

Важливо відзначити, що мати М. Драгоманова, Єлизавета Іванівна, привила сину любов до української мови. Хоча в той час українське шляхетство вже почало переходити на розмовну російську, в Гадячі переважна більшість населення ще спілкувалася українською. Листи Михайла до батьків свідчать про те, що родина Драгоманових використовувала російську мову лише в листуванні. Він писав листи російською, українською, французькою, а також суржиком — сумішшю російської та української мов [37, с. 43].

Єлизавета Іванівна була напівграмотною жінкою, яка, окрім свого імені та прізвища, не могла написати нічого більше. Проте вона була охочою до читання, і її діти завжди з задоволенням слухали її. Навіть після смерті П. Драгоманова Єлизавета продовжувала виписувати газети та журнали, оскільки цікавилася політичними новинами і цілком підтримувала погляди свого покійного чоловіка. Як згадує Олена Пчілка, їх мати знала уривки з «Енеїди» І. Котляревського, і «нам було дуже приємно, коли вона декламувала їх на пам'ять» [37, с. 43; 76].

До моменту, коли М. Драгоманову мали розпочати навчання в початковій школі, його батько самостійно займався освітою сина та двох племінників (М. Шульженка та М. Політика), приділяючи особливу увагу вивченню французької мови. «Наш тато витрачав багато часу та уваги на навчання дітей. У нашій великій сім'ї деякі діти померли немовлятами, а до підліткового віку дожили шестеро: Михайло, Іван, Варвара, Ольга, Олена та Олександр. Оскільки ми не були «великими» панами і не мали гувернанток, тато дбав про наш духовний розвиток і початкову освіту. Він навчав нас грамоті та основам книжної «премудрості», а також знайомив із кращими авторами» [37, с. 45].

З ранніх років Драгоманов познайомився з ідеями прогресивних мислителів Р. Оуена, А де Сен-Сімона, поезією Тараса Шевченка та українських романтиків.

Незважаючи на те, що родина Драгоманових була типовою для дрібного малоросійського дворянства того часу, саме тут майбутній вчений отримав перші уроки любові до рідної мови та свого народу [80, с.20]. Ця любов не згасла навіть після здобуття імперської освіти. «Батьки Драгоманова, хоч і не мали глибокого

національного переконання, все ж ставилися до української мови з більшою повагою, ніж це було поширено. Освічений батько, який знав англійську та французьку, збирав українські народні пісні та навіть пробував писати українською. Вдома і мати, і батько говорили українською. Навіть у школі та гімназії, попри численні заборони, українська мова звучала як серед учнів, так і серед українських учителів” [72].

Михайло був найстаршим із шести дітей П. Я. Драгоманова. Олена Пчілка, сестра історика, у своїх спогадах про Михайла Петровича звернула увагу на родовід Драгоманових та на згадки про батьківське родинне гніздо. Спосіб життя родини Петра Якимовича сприяв формуванню життєвої позиції інтелігента й інтелектуала. Батько мислителя своїм гуманним ставленням до оточуючих, незалежно від їх соціального статусу, виховав у Михайла гуманність і заохотив вибір сина наукової кар'єри в галузі гуманітарних наук [35].

У 1849 році Михайло розпочав своє навчання в Гадяцькому повітовому училищі, де здобував початкову освіту, яка стала підґрунтям для його фахового самовизначення та загального формування особистості. Під час навчання він особливо зацікавився стародавньою історією, географією, класичними мовами та математикою.

Закінчивши училище майбутній науковець вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. Особливо вдалим для навчання М. Драгоманова став період у Полтавській гімназії, де викладали цікаві та прогресивні вчителі, деяким з яких він присвятив вдячні спогади. Значний вплив на формування його наукової та педагогічної свідомості, а також громадської позиції, справив учитель історії О. Стронін. Саме він став для М. Драгоманова прикладом освіченого та відданого справі педагога. О. Стронін ознайомив свого вихованця з працями європейських просвітників, а також з художніми творами І. Котляревського, Т. Шевченка та інших українських письменників. Саме тут ще більше розкрився інтерес юного Михайла до латини та античної історії, що сприяло формуванню класичної освіти як основи енциклопедичного підходу до його професійної діяльності, яка в середині XIX століття займала центральне місце у визначенні сенсу життя

людини. Варто також відзначити, що поряд з освітніми інтересами у юного Михайла формувалася активна громадська позиція, яка знаходила своє вираження в журналістській діяльності та редагуванні рукописного гімназійного часопису.

Навчаючись у гімназії, М. Драгоманов опановував велику кількість книг і знайомився з новими авторами, такими як Ф. Шлосер, Т. Маколей, Дж. Прескот і Ф. Гіз, а також поетами, зокрема Ч. Дікенсом, В. Текересом. Його розум і здібності стали помітними ще в гімназії: він був не лише одним із найрозумніших учнів, але й самостійно вивчав німецьку мову. Крім того, він обіймав посаду редактора рукописного часопису, який видавався в навчальному закладі.

Варто зазначити, що латина, антична та нова історія європейських народів були улюбленими предметами юного Михайла. Він цілеспрямовано самостійно опрацьовував усі доступні йому матеріали, пов'язані з його особистими інтересами. Важливу роль у формуванні його уподобань відігравали вчителі, які викладали різні предмети. Наприклад, учитель латинської мови викликав у нього симпатію завдяки увазі до різнобічного висвітлення давньоримської літератури, а не за рахунок поглибленого вивчення нюансів латинської граматики. Аналіз цього поєднання інтересів дозволяє зробити висновок про вроджену схильність М. Драгоманова до написання як наукових, так і публіцистичних праць, присвячених широкому спектру історичних тем [73].

У 1859 році, незадовго до закінчення гімназії, у М. Драгоманова стався конфлікт із адміністрацією, що призвело до його виключення з навчального закладу. Лише завдяки втручання попечителя Київського навчального округу, видатного педагога та християнського гуманіста М. Пирогова, М. Драгоманову було дозволено залишити гімназію за власним бажанням. М. Пирогов став ще однією важливою особистістю, яка істотно вплинула на формування громадсько-культурного світогляду М. Драгоманова. Він запропонував педагогічній раді замінити рішення про виключення юнака на звільнення за власним бажанням. Педагогічна рада підтримала цю ініціативу, і таким чином, М. Драгоманов

отримав можливість скласти випускні іспити екстерном, щоб продовжити навчання у вищій школі.

Навчання Михайла Драгоманова в Київському університеті з 1859 по 1863 рік сприяло його дедалі сильнішій орієнтації на ідеї лібералізму та українофільства [56].

Юнацьке прагнення до свободи, підсилене централізаторською політикою російського уряду, сприяло зростанню національно-патріотичних настроїв серед інтелігенції. М. П. Драгоманов відкрито висловив свою громадську позицію під час поховання Т. Шевченка у 1861 році, де рішуче засудив політику імперської влади, підкреслюючи її антиукраїнську суть. Внаслідок цього Михайло Петрович опинився у списку «неблагонадійних осіб». Важливо відзначити, що за тогочасними законами до найтяжчих злочинів проти держави відносилися сепаратизм і заклики до повалення існуючого політичного режиму. Саме тому критика урядової політики привертала пильну увагу правоохоронних органів до осіб, які висловлювали незадоволення діями уряду [12].

М. П. Драгоманов одним з перших вчителів-добровольців почав безкоштовно працювати в Тимчасовій педагогічній школі Києва, яка готувала вчителів для сільських шкіл. Він також став членом напівлегальної організації, заснованої молоддю Харківського та Київського університетів.

Період початку його викладацької діяльності збігся з новою хвилею репресій з боку царської влади, спрямованих проти свідомих українців. Найбільш показовою стала заборона використання української мови згідно з Валуєвським указом 1863 року. Ця заборона не лише зруйнувала ілюзії багатьох українських діячів щодо можливості національного відродження без протистояння режиму, але й привернула до українського питання людей, які раніше були байдужі до нього.

Сам Михайло Драгоманов пізніше згадував, що антиукраїнські дії царського уряду мали вирішальний вплив на формування його національної свідомості. Вони спричинили “остаточне прикріплення мене до українського напрямку, бо я, природною реакцією, почав ще старанніше вивчати українські

питання, спочатку педагогічні, а згодом і національні загалом. Врешті-решт, з того часу з'явилися й інші нитки, які міцно прив'язали мене до українського руху” [72].

У 60-х роках XIX століття М. П. Драгоманов опублікував низку публіцистичних статей, у яких захищав українську мову, заборонену Валуєвським циркуляром 1863 року, а також українську культуру, творцем якої він вважав українське селянство. Михайло Петрович присвятив десятки статей питанням шкільництва в Україні.

У 1870 р. М.П. Драгоманов захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра історії на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» / Його широкий науковий світогляд, висока ерудиція та неординарний підхід до розуміння історичного розвитку зробили його популярним викладачем стародавньої історії серед студентів, проте водночас він став небажаним для консервативної частини професорського складу. Це підтверджують доноси колег, у яких звинувачували Драгоманова у його конституційних поглядах [55; 56; 75].

Ще у 1859 р. М. П. Драгоманов приєднався до київської громади, що ознаменувало початок його активної діяльності як педагога та учасника українського національного руху.

Громадівський рух набув значного поширення на українських землях, що входили до складу російської імперії. Зокрема, відома діяльність представництв «Громади» не лише в Києві, а й у Полтаві та Харкові. Існування цих громад викликало суттєві труднощі для жандармерії, яка була змушена збирати інформацію про їхню діяльність та стежити за учасниками організації. Офіцери шукали будь-які підстави для припинення функціонування цього громадського об'єднання, але, не маючи достатніх підстав для арештів активних діячів громадівського руху та порушення проти них кримінальних справ, зустрічали значні труднощі.

Він швидко перетворився на фактичного лідера її “лівого” крила. З 1864 року Драгоманов працював у Київському університеті приват-доцентом, а з 1870

року - штатним доцентом кафедри всесвітньої історії. Водночас він викладав у недільній школі в Києві [86, с.23].

Переломним моментом у науковій та суспільній діяльності Михайла Петровича стала його поїздка за кордон. Протягом двох із половиною років він працював у бібліотеках Німеччини, Італії, Австрії, Чехії та Польщі, брав участь у мітингах і робітничих зібраннях, знайомлячись з представниками прогресивної європейської науки та інтелігенції. Зокрема, у Львові, що тоді входила до складу Австро-Угорської імперії, у нього склалися тісні стосунки з політичним гуртком І. Франка та М. Павлика. У ті роки М. П. Драгоманов написав ряд публіцистичних статей, у яких аналізував національну проблему у великих монархіях — Німеччині, Австрії та росії [55; 56].

Повернувшись із-за кордону, Михайло Петрович продовжив свою громадсько-політичну діяльність у київській громаді та став членом «Південно-Західного відділення Географічного товариства». Це об'єднання наукових та культурних сил України займалося вивченням її історії, економіки та культури. У 1874 році він взяв участь у III Археологічному конгресі в Києві, де виступали відомі вчені з Франції, Англії та інших слов'янських країн.

Хоча Михайло Драгоманов викладав у Київському університеті курси з історії давніх цивілізацій - Греції, Риму та Сходу, які не мали прямого зв'язку з сучасними політичними подіями в росії, його активна участь у Київській громаді, робота в недільній школі та популярність серед студентів через здатність проводити паралелі між давньою історією та сучасністю привернули увагу царської влади. У 1875 році, за особистим наказом імператора Олександра II, Драгоманова було звільнено з університету без права викладання.

Ця подія значно вплинула на подальшу долю вченого: "Звільнений за так званім третім пунктом без права викладання, Драгоманов був змушений виїхати за кордон за допомогою київських громадян, зокрема Якова Шульгіна, який виділив 12 тисяч карбованців зі своєї спадщини на утримання родини Драгоманова та на видання в Женеві збірників під назвою "Громада" [69].

Київська громада не тільки допомогла Драгоманову з еміграцією, але й доручила йому організувати за кордоном видання українського журналу, який міг би публікувати праці українських учених, письменників та громадських діячів, оминаючи царську цензуру. Він також мав завдання видавати брошури українською та європейськими мовами для поширення української справи як в Україні, так і в Європі.

Для організації видавництва Михайло Драгоманов обрав Женеву. У Швейцарії навколо нього сформувалася група однодумців, що стала відомою як “жневський гурток”. До цього кола, крім самого Драгоманова, входили такі діячі, як С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, Ф. Вовк, Я. Шульгін та інші українські активісти. У 1878-1879 роках вони випустили п’ять збірників під назвою “Громада”, а в 1881 році - два номери однойменного журналу.

“Радикальне крило ініціативної групи — С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер — виступало за революційний напрямок “Громади”, проте сам Драгоманов тоді ще не був крайнім радикалом і спочатку відстоював ліберальний характер видання” [85, с. 108]. Під впливом позиції своїх соратників його погляди поступово радикалізувалися, але він так і не прийняв ідею революції та збройного повстання.

У “Громаді” та брошурах учасники “жневського гуртка” активно пропагували концепцію так званого громадівського соціалізму. Ця концепція прагнула поєднати ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень із традиціями українського суспільного життя та досягненнями української політичної думки. Більшість дослідників вважає, що автором цієї концепції та її ідейним натхненником був саме Михайло Драгоманов, який прагнув протиставити її захопленню української молоді марксизмом та російським нігілізмом.

Активна пропаганда ідей громадівського соціалізму та радикалізація політичних поглядів Михайла Драгоманова і його послідовників спочатку викликали нерозуміння, а згодом і несприйняття серед ліберально-поміrkованих діячів Київської громади. Ці суперечності призвели до остаточного розриву Драгоманова зі Старою громадою в 1886 році. Раніше Драгоманов розірвав

зв'язки з російською демократичною еміграцією, якій не подобалась його національно свідома позиція та критика російського шовінізму, зокрема серед провідних діячів ліберального та демократичного руху.

Залишившись без фінансової підтримки, Драгоманов, незважаючи на загальноєвропейське визнання та науковий авторитет, опинився в складному матеріальному становищі. У 1889 р. він прийняв пропозицію стати професором загальної історії в новоствореному Софійському університеті в Болгарії, яка незадовго перед тим здобула державну незалежність. У Софії 20 червня 1895 року видатний український вчений, політичний та громадський діяч Михайло Драгоманов помер.

Отже, життєвий шлях М. П. Драгоманова від народження до середини 1870-х років сприяв формуванню інтелігентної особистості з чіткими життєвими принципами, поглядами та переконаннями, які були орієнтовані на гуманістичні цінності в поєднанні з прагненням до соціальної справедливості. Він став обдарованим професіоналом у сфері дослідження та викладання гуманітарних наук. Як фахівець найвищого рівня та широкого профілю, М. Драгоманов, з притаманними йому рисами характеру, не зміг вписатися в бюрократично-корумповану модель російського самодержавства. Тому Михайлу Петровичу довелося емігрувати до країн Західної Європи в пошуках можливостей для самореалізації та звичайного життєвого простору, необхідного кожній людині.

2.2 Суспільно-політичні та соціально-економічні погляди М.

Драгоманова

“Думка Драгоманова є синкретичною, поєднуючи в собі демократичні, соціалістичні, патріотичні, космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Щоб зрозуміти систему Драгоманова як органічну цілісність, необхідно визначити її центр тяжіння. У його політичному мисленні такою центральною точкою та визначальним фактором є, безумовно, ліберальна ідея” [64, с. 301]. Ця ліберальна ідея ґрунтувалася на переконанні М. Драгоманова, що

основною одиницею суспільства є особа, чий добробут і щастя він вважає найвищим критерієм суспільного розвитку.

Аналізуючи розвиток людства, Драгоманов доходить висновку, що воля є явищем давнім, тоді як насильство, соціальне та національне пригноблення, а також тиранія виникають лише на певному етапі існування суспільства. З появою держави люди втрачають первісну свободу і, хоча завжди прагнуть її повернути, навіть на короткий час відновлюють її, встановлюючи демократичні режими, проте врешті-решт знову втрачають [87, с.28]. Держава, за своєю суттю, є інститутом, що заперечує індивідуальну свободу, обмежує її і, згідно з логікою свого існування, постійно прагне обмежити права і свободи особистості. Тому, замість ідеї “народоправства”, Драгоманов як остаточний ідеал організації суспільного буття пропонує концепцію “безначальства”. Він стверджує: “От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі сходились для спільної праці й помочі у вільні товариства, — це й є та ціль, до якої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до нинішніх держав. Ця ціль і зветься безначальством: своя воля кожному й вільне громадянство, й товариство людей і товариств” [19, с. 115]. Хоча Драгоманов мав певні анархістські переконання, він не поділяв сучасні уявлення про анархізм і критично ставився до теоретиків та практиків цього руху, таких як Бакунін і Кропоткін. Він рішуче відкидав їхній аполітизм та їхні погляди на державу і шляхи до реалізації соціалістичних ідеалів. Драгоманов також критично ставився до марксизму, вважаючи його занадто доктринерським, або “німецькою метафізикою [72].

На думку Драгоманова, основною помилкою анархістів, зокрема російських, було нерозуміння історичної необхідності держави. Він вважав, що основна помилка полягає в нерозумінні того, що держава і державні уряди є формами і органами, які виникають у народному житті (по волі чи неволі, як трапиться) і змінюються разом з ним. Без цих форм і органів, а отже й без політики, не може жити жоден народ, жодна людська громада. Найменше можуть обійтися без політики ті, хто страждає в сучасних державах і прагне змін. У ХІХ

столітті жоден громадський рух, у тому числі й національний, не обходиться без політики та необхідності примусити державні уряди змінити чи встановити нові державні закони [72].

М. Драгоманов, будучи рішучим противником держави як механізму, що обмежує свободу особистості, тим не менше вважав, що завданням кожного прогресивного політичного діяча, який щиро прагне до свободи народу, є боротьба за вплив на державу. Він вірив, що необхідно реорганізувати державу для зменшення її ролі в суспільному житті і максимізації свободи особистості [19, с..120].

Як зазначає М. Шаповал, основним завданням вченого було створення програми дій, реалізація якої забезпечила б втілення його ідеалу організації суспільного буття - безначальства. Розробка цього плану стала для М. Драгоманова його покликанням і особистою історичною місією [42]. Це суттєво вплинуло не лише на його погляди та практичну діяльність, але й на ставлення до сучасників і їх ідей. Усвідомлення цього факту допомагає пояснити багато аспектів життя мислителя. А. Круглашов наголошує на цій особливості як на одному з ключових мотивів дій вченого: “Практична діяльність Драгоманова невіддільна від його намагань надати співвітчизникам і сучасникам таку програму політичної праці, яка враховувала б досвід минулого, відповідала потребам сучасності та брала до уваги можливості майбутнього. Це було не лише амбіцією, а глибоким переконанням у своєму покликанні знайти відповіді на важливі запити суспільства, нації та цивілізації” [61].

Стратегічною метою розвитку людства є створення найкращих умов для вільної самореалізації особистості. Це випливає з тези про те, що всі люди від природи прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й до спілкування та об'єднання, де ці інтереси можуть бути реалізовані. Основними формами таких об'єднань, що не порушують суверенітету особистості, є громада і товариство, які протистоять державі як формі насильницького об'єднання.

Громада, згідно з поглядами М. Драгоманова, є не просто добровільним об'єднанням людей; вона повинна бути спільнотою вільних індивідів. Головною відмінністю громади від держави є те, що громада об'єднує вільних людей на добровільних засадах, а взаємовідносини між її членами регулюються, переважно, через моральний вплив. Громада не має права нав'язувати свою волю своїм членам силою, оскільки кожен має можливість залишити її в будь-який момент. Лише переконання, апеляція до розуму та совісті є допустимими способами для впливу колективу на особу. Драгоманов вважав, що громадський устрій є найоптимальнішою формою поєднання особистих і групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов'язку [72].

Думка Драгоманова розвивається від індивіда до об'єднання індивідів, і далі — до створення національних та світових спілок добровільних об'єднань. І.Лисяк-Рудницький зазначав: “Анархічні ідеали привели Драгоманова до федералізму, який є найвідомішою частиною його політичної філософії. Кожен, хто знає про Драгоманова, розуміє, що він був федералістом. Хоча вважають, що його метою була федералізація росії, насправді цей федералізм є універсальним принципом. Для політичного мислителя, який виходить з незалежності особи і відкидає будь-які форми авторитаризму, федерація – це прихильність рівноправних осіб до груп і громад, а також співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати автономізацію суспільства” [64-65].

У трактуванні М. Драгоманова федералізм виступає не лише формою територіального устрою, а й головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії - індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів тощо, основа якого полягає в їх рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть узгоджувати свої інтереси так, щоб не порушувати права та свободи один одного та уникати насильства.

Для Драгоманова федералізм був не лише соціальною, а й політичною, культурною та моральною системою. Його федералістичні погляди впливали на ставлення до партій, до людей, а також на методи та прийоми переконання супротивників. Федералізм Драгоманова ґрунтувався на індивідуалізмі та

визнанні автономної особистості, права якої є невід'ємними, подібно до прав окремої громади. Це призводило до необхідності боротьби за політичну свободу.

Михайло Драгоманов підтримував визнання пріоритету політичної свободи над економічними, суспільними та класовими інтересами, а також підкреслював важливість загальнолюдських культурних цінностей над національними особливостями. Водночас він визнавав значення національних традицій у формуванні культурної спадщини народу.

Визнаючи історичні права українців на самовизначення, Драгоманов не вірив у можливість відновлення національної державності. Він прагнув спрямувати громадсько-культурний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію в межах Російської та Австро-Угорської імперій. Закликав до об'єднання та створення союзу всіх прогресивних сил Східноєвропейського регіону, він одночасно застерігав від повного організаційного злиття, яке могло б призвести до нівелювання особливостей українського громадсько-політичного руху.

Федералістичні погляди Драгоманова почали формуватися в 1860-70-х роках ХІХ століття. У 70-80-х роках він виклав їх у ряді публіцистичних праць, що склали певну систему його світогляду. Для Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (так званий громадівський соціалізм) та федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень [56, с. 35].

Основу майбутньої федерації мали становити громади – спілки вільних людей, які добровільно вступали в політичні відносини для реалізації спільних інтересів. Спілки громад у подальшому об'єднувались у спілки спілок, які, в свою чергу, формували б світову спілку, покликану вирішувати питання глобального характеру. На думку М. Драгоманова, такий спосіб побудови системи міжлюдських відносин - знизу вгору - був єдино вірним, оскільки він запобігав перетворенню федерації на державу, яка нав'язує свою волю іншим, як більшості, так і меншості.

Громадівство і федералізм, які базувались на добровільному об'єднанні та встановлених зв'язках між людьми, у поєднанні з правом вільного виходу індивіда зі спілок, мали стати механізмами гарантування свободи особистості.

Свій ідеал Драгоманов вбачав у добровільному об'єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання примусовими елементами в суспільному житті. Він підтримував ідею створення федеративної держави, яка б на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії та широких інтегративних зв'язків вирішувала національне питання демократичним шляхом. Зразком для її утворення Драгоманов вважав устрій Швейцарії, США та Англії.

Драгоманов вважав залучення української інтелігенції до справи визволення народних мас одним із головних завдань свого життя. Безелітність нації приваблювала вченого, оскільки в результаті такого становища вона була більш сприйнятливою до ідей побудови майбутнього суспільства на принципах соціальної справедливості, вільного розвитку особистості та гарантування її прав і свобод. Проте він усвідомлював, що без освіченої провідної верстви народ не зможе досягти реалізації омріяного суспільного ідеалу. Саме тому Драгоманов висуває досить суворі вимоги до української інтелігенції, закликаючи її до самозречення в ім'я майбутнього народу: “Більшість письменних українців працює на кого завгодно, лише не для своєї України та її народу. Водночас багато чужинців на Україні діють, не знаючи її, ігноруючи, як треба поводитися з українцями. Є й такі, які лише думають про те, як отримати вигоду з України, нічого доброго для неї не роблячи. Тому ці люди, серед письменних українців, які не хочуть, щоб Україна та її народ витрачали свої сили, повинні поклястися залишатися в Україні і наполягати на тому, що кожен, хто залишає Україну, кожна копійка, витрачена не на українську справу, і кожне слово, сказане не українською мовою, є втратою для українського народу. Це витрати, які в умовах нинішнього порядку не компенсуються” [19. с. 125]. І. Франко, коментуючи вплив драгоманівської пропаганди на українську освічену молодь, відзначав її істинний зміст і мету: “Це не більше і не менше, як пропаганда саме ідеї національної

окремішності України, необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом і наукою” [40, с. 446].

Національність – це прив’язаність до власного народу, його найяскравіших рис, а також до історичного часу, коли народ найменше підпадав під вплив інших.

Проте національні вимоги не повинні перекривати питання соціального звільнення пригноблених мас та створення умов для всебічного розвитку індивіда, незалежно від його національного, расового чи соціального походження: “Хоч ми визнаємо національність як очевидний факт, що є результатом певних природних і історичних обставин життя народу..., ми вважаємо, що цей факт завжди потрібно враховувати під час суспільної праці. Особливо ми визнаємо важливість найяскравішої національної ознаки, народної мови, як засобу морального зв’язку між людьми. Ми визнаємо не лише право живих груп людей, у тому числі національних, на автономію, а й величезні переваги, які з цього походять...” [17, с. 455-456].

Для М. Драгоманова держава, навіть національна, не була абсолютною цінністю. Це не свідчило про його прихильність до русофільства чи "вірності імперії", а радше про його переконання, що етап державної організації міжлюдських відносин закінчується, і в майбутньому виникнуть нові форми співжиття, які краще відповідатимуть потребам та інтересам кожного індивіда.

Один із класиків сучасної західної соціології, який вважав себе учнем М. Драгоманова в національному питанні, М. Вебер, відзначав, що Драгоманову вдалося вдало поєднати в своїй соціально-політичній концепції ідеї соціального і національного визволення. Це поєднання робило його надзвичайно актуальним для європейської науки та визвольних рухів того часу: “Велика сила Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів та у ясному усвідомленні того, що можливо в умовах етнографічної ситуації Росії та сучасних економічних обставин” [64, с. 338].

Для М. Драгоманова українська справа полягала не лише в звільненні України та відтворенні її державної самостійності, але й у свободі, у всіх її

проявленнях, представників тих соціальних верств, що репрезентували українську націю і зберегли вірність мові та національним традиціям, зокрема українського селянства.

М. Драгоманов чітко окреслює межі української “хати” - від Карпат до Дону і Кавказу, від пінських боліт до чорноморського берега. На цій території проживає український народ, об'єднаний однією мовою, спільністю звичаїв та традицій [19, с. 93].

Українці є великою європейською нацією, що має чітко окреслену територію в центрі та на сході континенту.

Зазначення М. Драгоманова про можливу організацію взаємовідносин громадян України у майбутньому стало першим кроком до формування в українській політичній думці нового трактування федеративної ідеї. У період козаччини, а також у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, ідея федерального устрою стосувалася автономних прав України в складі інших держав. Проте, тепер учений разом з учасниками “жневського гуртка”, які працювали над “Переднім словом до Громади”, починають розглядати федералізм як “внутрішній” принцип організації влади в майбутній Україні, підкреслюючи можливість формування особливої політичної системи та, відповідно, її самостійного державного існування.

Цей факт відзначає А. Круглашов, зазначаючи, що “новим поворотом у драгоманівському тлумаченні федералістичної ідеї стала Програма нової редакції “Громади” 1880 року. Відсутні дані, щоб визначити, кому з трьох співавторів цього документа належить авторство певних пунктів програми, тому її слід розглядати як спільний твір, де кожен пункт відповідає принципам М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського. Найзначнішими є два моменти: по-перше, автори програми проголошують Україну як самостійну спілку самостійних українських громад і територій, незалежну, суверенну країну. По-друге, вони переорієнтовують “традиційний” для української політичної думки ХІХ ст.”зовнішній” федералізм на “внутрішній”. Таким чином, Україна постає як держава, побудована на федеративних засадах. Це стало новим акцентом у

національній державно-політичній думці, який продовжує розвиватися в наступних працях як Драгоманова, так і пізніших авторів, таких як М. Міхновський з його баченням Самостійної України як федерації українських регіонів” [59-62].

Ґрунт для такого використання ідеї федералізму як принципу внутрішньої організації майбутньої України було закладено, як зазначалося раніше, самим розумінням М. Драгомановим федералізму як принципу зв'язку та взаємодії між суб'єктами політичної дії.

Однак не лише велика чисельність українського народу та великі розміри території, які він займає, вимагають побудови майбутньої України як федеративної спілки вільних громад.

Майбутня Україна буде федерацією вільних громад. Спільне бажання вирішити соціальні проблеми та забезпечити можливість усім працюючим людям користуватися плодами своєї праці стане тим, що об'єднає всі громади України.

М. Драгоманов вважав, що шлях до постійного “ослаблення держави”, особливо російської, є найоптимальнішим напрямком для українського національно-визвольного руху, що ґрунтується на ідеях громадівського соціалізму. Він зазначав, що Україна не була готова до швидкої реалізації ідеї національно-державної незалежності. Однак спільна боротьба пригнічених мас різних національностей за свої політичні та соціальні права, на його думку, могла значно швидше принести справжнє звільнення українському народу. В. Сохань звертає увагу на те, що “розглядаючи історичний шлях українського національно-культурного відродження та умови, які сприяли або заважали його здійсненню, М. П. Драгоманов усвідомлював і доводив, що Україна в той час, під впливом багаторічної русифікаторської політики царизму, не була готова до національно-державної незалежності в етнічному, політичному чи духовному планах, зокрема щодо національної свідомості народу. Тому головним завданням політичних діячів українського відродження він вважав культурно-просвітницьку діяльність, що включала ознайомлення народу з європейською

культурою цивілізованих націй, а також боротьбу проти імперської політики царизму. Він вважав, що конституційно-демократичне реформування росії та перетворення її на федерацію на основі культурно-національної автономії та громадянського самоуправління є безпосередньою умовою, що відкриває Україні шлях до незалежності” [82, с. 8].

М. Драгоманов виступав рішуче проти абсолютизації насильства як засобу соціального прогресу. Він вважав, що насильство у будь-якій формі - соціальне, національне, релігійне, експлуататорське, а також індивідуальний та масовий терор революціонерів - є порушенням прав особистості, інтереси якої, добробут і щастя він вважав найвищою цінністю.

Пропаганда, просвітництво мас, політична боротьба за соціальні та національні права з використанням можливостей конституціоналізму, а також формування структур політичної і соціальної самоорганізації працюючих класів - все це Драгоманов вважав найдієвішими засобами для досягнення своїх цілей [45].

Орієнтація на Західну Європу та залучення українців до досягнень світової культури й науки мали сприяти подоланню національної обмеженості та наслідків пропащого часу під Московським царством. Драгоманов зазначав: “..тепер розумні люди скрізь стоять за свої порядки, а вибирають в усьому світі щось краще (виділення М. Драгоманова — О.С.). Цю думку треба ширити серед нашого народу, а не вказувати на те, що старі або сучасні порядки добрі лише тому, що вони свої” [20].

Орієнтація на Західну Європу, переконаність у незворотності поступального розвитку людства та прагнення розглядати долю і перспективи української нації у нерозривному зв'язку з світовою історією визначають основні риси М. Драгоманова. Він поєднував любов до свого народу разом із пропагандою космополітизму .

Драгоманов не розробив власної цілісної та завершеної економічної програми. Ще під час навчання в гімназії він вважав себе соціалістом. Соціалізм Драгоманова був насамперед етичним, оскільки він прагнув до соціальної

справедливості, що змусило його заперечувати марксистську теорію як помилкову. На початку 1880-х років він дедалі більше відходив від догматів соціалістичної ідеї як теоретичної перспективи.

Соціалістична ідеологія поступово відходила на другий план, поступаючись місцем ліберальним і загальнодемократичним пріоритетам.

Його приваблювала ідея створення потужного суспільного руху за реформи, у тому числі й радикального спрямування, але без політичних змін у суспільному житті. Драгоманов вважав доцільним "перенести" обговорення ідеального суспільного устрою на майбутнє, натомість займаючись вирішенням першочергових питань національної та політичної боротьби в контексті демократичного вдосконалення. Отже, він залишався активним прихильником соціальних реформ [53, с.40].

Мислитель був впевнений, що капіталізм не є вічним і його незабаром змінить соціалістичний лад. Драгоманов підкреслював, що "європейський соціалізм з самого початку не прагнув лише виступати проти старого порядку, але акцентував увагу на таких аспектах, як спілка, толока та праця громади." Він стверджував, що "певні форми колективізму та навіть комунізму рішуче наступають на життя всіх цивілізованих народів."

Саме М. Драгоманов зробив значний внесок у популяризацію етичних засад політичної боротьби. Його переконання, що політика вимагає чистих рук, було палко підтримано значною частиною представників ліберального руху [83, с. 25].

Так Драгоманов сформулював своє універсальне "етичне кредо" щодо оцінки будь-яких політичних заходів: "Свіжа, нова, чиста справа має ґрунтуватися на свіжих основах, доводиться чистими аргументами, а не адаптуватися до застарілих, часто патологічних інстинктів." - "Чиста справа потребує чистих засобів." [74].

Отже, суспільно-політичні та соціально-економічні погляди М. Драгоманова стали важливим внеском у формування української історичної науки другої половини XIX століття. Він вважав, що справжній прогрес

суспільства можливий лише через просвітництво, політичну активність та колективну свідомість. Драгоманов рішуче виступав проти насильства як методу досягнення соціальних змін, підкреслюючи важливість гуманістичних цінностей і прав особистості. Він активно підтримував ідеї національного та соціального визволення, вважаючи їх невід'ємною складовою демократичного розвитку. Його погляди на роль селянства як творця української культури, а також на необхідність реформ у сфері освіти та соціальної політики, свідчать про його прагнення до справедливого і рівноправного суспільства.

2.3. Участь М. Драгоманова в діяльності "Громади"

Громадські погляди Михайла Драгоманова сформувалися під впливом братчиків Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема Тараса Шевченка, а також англійських лібералів. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму, намагаючись поєднати завдання українського визвольного-національного руху з сучасними західноєвропейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями в суспільному житті.

Драгоманов став активним учасником громадсько-культурного руху і заявляв: "Волю краще сам творити історію, ніж про неї писати". Він прагнув зберегти й розвинути українські національні традиції, що не заважали прогресивному розвитку [51].

Серед широкого спектра громадських, культурно-освітніх та наукових інтересів М. Драгоманова можна виокремити кілька пріоритетних напрямків. По-перше, це глибоке осмислення історичної долі українського народу та його минулого. Він активно займався збиранням і публікацією усної народної творчості. По-друге, Драгоманов прагнув активізувати національну свідомість та спрямувати соціальну і політичну активність українців. Особливу увагу він приділяв дослідженню та аналізу періоду становлення українського національного руху в першій половині XIX століття.

Діяльність М. П. Драгоманова стала однією з визначальних суспільно-політичних подій в історії українського руху. Теоретична спадщина вченого все

ще потребує глибшого вивчення та переосмислення. Він значно збагатив українську суспільну думку, зміло поєднуючи національні та загальноєвропейські ідеї. Для М. П. Драгоманова процес розвитку українського національного руху був цілком закономірним. На його думку, український народ, незважаючи на складні умови, зміг зберегти свою глибоку та багатогранну культуру.

С. Єфремов зазначив, що початок 60-х років XIX століття став сприятливим ґрунтом для активізації українського громадського та культурного руху: “...суспільство заворушилося, рвалося до нового життя, і з ним стали оживати приспані українські прагнення” [7; 29]. Цей рух найяскравіше виявився в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах України, перетворившись на потужну просвітницько-педагогічну діяльність української інтелігенції. У цей період почали формуватися нелегальні гуртки, об’єднання та товариства, члени яких прагнули розширити освіту серед простого народу та пробудити його національну свідомість. Ці організації отримали назву Громад.

Громади стали важливими центрами українського національного руху, відіграючи ключову роль у розвитку суспільної свідомості та культурної ідентичності українців. Вони займалися організацією навчання для різних верств населення, включаючи селян і робітників, вчили українською мовою та пропагували грамотність і національну свідомість. Члени Громад активно працювали над відродженням української культури, популяризуючи творчість українських письменників, поетів і митців. Вони організовували літературні вечори, театральні вистави та інші культурні заходи, які допомагали формувати національну ідентичність. Громади також стали платформою для обговорення важливих соціальних і політичних питань; їхні члени піднімали проблеми, пов’язані з правами українців, питаннями автономії та національної самосвідомості, що в свою чергу впливало на формування громадянського суспільства. Крім того, Громади об’єднували представників української інтелігенції, які ставали активними учасниками просвітницької діяльності. Ці

люди, серед яких були вчені, педагоги та митці, ініціювали багато культурних проектів і заходів.

Члени Громад намагалися виховати в українцях інтерес до своїх національних витоків і сформувати в них національну гідність, залучаючи до здобутків української та світової культури. Громадівці навчали українців грамоті, читанню, рідній мові, історії, народній культурі та математиці, а також прищеплювали любов до книги, театру та літератури [16].

Важливу роль у громадівському русі відігравали вчителі, викладачі, літератори, науковці та культурні діячі, чия наполеглива праця, статті в періодичних виданнях, а також художня і дослідницька творчість стали значними чинниками формування національної ідеї та становлення громадянського суспільства. Значний внесок у цю справу внесли такі члени Громад, як М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, М. Коцюбинський, М. Лисенко, О. Кониський, О. Кістяківський, М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецький, О. Потебня, О. Русов, О. Стоянов та багато інших діячів другої половини ХІХ століття.

Члени Громад об'єднувалися любов'ю до України, її мови, народної культури та самобутньої історії. Їхня прихильність до України не була пов'язана з ідеєю національної зверхності, а ґрунтувалася на щирому патріотизмі, який відображав захоплення своїм народом, позбавленим царським урядом права на власний історико-культурний розвиток. Як зазначав громадівець П. Житецький, український національний рух, на відміну від агресивних польського та державницького російського, не характеризувався войовничістю; скоріше, він спирався на принципи самооборони.

Очолив український громадівський рух відомий історик В. Антонович. Члени Громад активно займалися вивченням української історії, етнографії та мови. Однак ця діяльність не сприяла реалізації основної мети організації “Громада” - покращення життя звичайних етнічних українців.

Відповідь чиновників на створення цієї та подібних громадських організацій була однозначно негативною, оскільки російська політична система

не допускала інакодумства. Просвітницьку діяльність “Громади” і початкової школи при Університеті святого Володимира трактували як політичну, а також антиурядову справу. Виникає враження, що працівники Міністерства народної освіти не проявляли зацікавленості у поширенні освіти серед широких верств населення Російської імперії. Соціально-національна політика російського уряду ґрунтувалася на утвердженні єдиної загальноросійської народності, що виключало можливість розвитку національної самобутності народів імперії, навіть через недержавні освітні заклади.

Дзнавшись, що представники українських інтелектуальних кіл Києва планують видання серії популярних книжок, М. Драгоманов одразу ж приєднався до їхньої культурно-просвітницької організації - Громади. Члени Громади відразу обрали його до комісії, створеної для редагування цих книжок [31].

М. Драгоманов був активним учасником майже всіх значних проявів діяльності Старої Громади, частина засідань якої проходила у нього вдома. На цих зустрічах, окрім обговорення організаційних питань, таких як календарний план, план періодичних видань і публікація творів з українознавства, члени Громади також перечитували та обмірковували свої наукові дослідження [86].

На початку 60-х років XIX століття М. Драгоманов став активним учасником Київської Громади. Саме тоді з його ініціативи почали створювати та функціонувати школи з українською мовою навчання, видавати українські підручники, а також відновлювати збір етнографічного матеріалу, зокрема фольклору. Здійснювалися спроби впровадження української мови в народні школи, а також вперше була використана нова форма організації культурно-просвітницької діяльності — народні читання (публічні лекції). Крім того, почали друкувати перші україномовні букварі не лише для дітей, але й для дорослих, і розроблялася методика викладання навчальних предметів.

Як зазначав М. Грушевський, «Київська Громада 1860-х років» прагнула мати автентичну історію, вільну від фальсифікацій, повністю науково обґрунтовану, перевірену і зведену найкращими своїми науковими силами [6].

З 1862 року у просвітницькій діяльності громадівців виникають серйозні труднощі: зростають підозри у «сепаратизмі», ліквідуються недільні школи та Тимчасова педагогічна школа.

Завершальним акордом активної культурної та просвітницької діяльності громадівців став таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 року, який виразно демонстрував антиукраїнську позицію. У таких умовах діяльність «громадівської» комісії, що редагувала науково-популярні книжки українською мовою і до складу якої входив М. Драгоманов, змушена була призупинитися [31; 32].

Таким чином, сприятливі умови для розширення мережі Громад практично зникли, хоча їхня просвітницька діяльність залишила значні позитивні наслідки. М. Драгоманов у своїх «Австро-Руських споминах» зазначав: «Повернувшись у Київ після вакацій (1863 р.), я виявив значні зміни в українофільських кружках. Дехто з них уже став учителями гімназій і не з'являвся у Києві, інші отримали посади «мирових посередників», яких створював уряд після польського повстання. Громада майже не збиралася, і про видання популярних книжок уже не йшлося. Усі українофільські рухи серед київської молоді, які ще до вакацій 1863 року були настільки гучними, цілковито затихли» [10].

Для уникнення арештів і судових переслідувань багато громадівців покинули Київ, а більшість із них почала працювати мировими посередниками, потішуючи себе думкою, що хоч це й казенна робота, але все ж таки робота для народу.

З 1868 року до Києва почали повертатися колишні активні члени Громади, такі як П. Житецький, В. Беренштам, Т. Рильський та інші, які раніше залишили місто, аби уникнути політичних репресій з боку влади. В університеті працював В. Антонович, який підтримував тісний зв'язок зі студентами. У 1869 році до Києва прибув П. Чубинський, отримавши завдання від Російського Географічного Товариства провести етнографічну експедицію в Південно-Західному краї. Ці події стали каталізатором для відновлення активного життя Київської Громади [30].

Повернувшись у 1873 році з-за кордону, М. Драгоманов активно долучився до діяльності відродженої Київської Громади, яка стала однією з найвпливовіших демократичних організацій. Громада являла собою успішну форму творчого об'єднання наукової інтелігенції, яка відчувала національно-патріотичне покликання. Важливість і ефективність цієї організації полягають у тому, що до її складу увійшли численні видатні особистості, які були визнані у світі як талановиті письменники, музиканти, філологи, історики, фольклористи, етнографи та інші діячі культури.

На початку 70-х років XIX століття Київ залишався головним осередком українського руху, де зосереджувалися значні інтелектуальні сили і відновлювалося українофільство. Д. Дорошенко зазначав: “Київська Громада об'єднала в собі ряд блискучих талантів на всіх етапах культурного та громадського життя, які змогли не лише організувати масштабну працю в науці, літературі та мистецтві, а й внести новий зміст у цю діяльність, сформувавши нову українську національну програму, що відповідала вимогам часу” [9, с. 9].

Члени Громад 1860-х років передали свій досвід, знання, традиції та ідеї новому поколінню громадівців 1870-х років. На той час до Київської Громади входили діячі з різних угруповань. Ірина, дочка відомого громадівця В. Антоновича, згадувала, що до старшого покоління засновників громадівського руху, окрім її батька, належали М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, Ю. Цвітковський, Т. Рильський, П. Косач, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, М. Зібер, О. Кістяківський, М. Ковалевський, О. Кониський, К. Михальчук, І. Рева, І. Рудченко, Є. Судовщиков, В. Науменко, О. Русов, Я. Шульгин і Ф. Міщенко. Оскільки не всі члени Громади проживали в Києві, деякі з них відвідували засідання не так часто.

Варто зазначити, що Громада 1870-х років суттєво відрізнялася від Громади 1860-х. Основні відмінності стосувалися структури угруповання, його кількісного і якісного складу. Якщо перша була студентським об'єднанням із проявами романтизму, до якого міг приєднатися кожен, хто шанував українські звичаї, традиції, обряди та цінував мову і вітчизняну літературу, то Громада 1870-

х років стала таємним конспіративним об'єднанням із суворим відбором членів. У її складі були патріоти з українськими переконаннями, які також відзначалися ерудицією та високим рівнем освіти. Д. Дорошенко зазначав, що Громада складалася переважно з осіб, пов'язаних із Київським університетом, і їй не була притаманна революційна риторика. Діяльність Громади зосереджувалася на захисті українських інтересів і розвитку національної культури [9, с. 5].

Діяльність громадівців у цей період була спрямована на просвітництво, з особливою увагою до науково-видавничих завдань. Як зазначав у своїх мемуарах Ф. Вовк, Громада, після розгрому 1863–1864 років, зуміла за кілька років до 1872 року опублікувати збірник казок І. Рудченка та підготувати до друку збірник «Історичні пісні українського народу», створення словника для якого забрало майже увесь час таємних зборів. Інший час поглинала підготовка україномовної літератури та обговорення українського правопису. Таким чином, значна частина діяльності Громади була пов'язана з написанням науково-популярних праць.

Для легалізації своєї діяльності громадівці активно долучилися до наукової роботи Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в період з 1871 по 1876 рік, зокрема в сфері етнографічних досліджень. Цей напрямок дозволив їм виявити історико-культурні основи розвитку духовності українського народу.

Наукові дослідження, проведені в рамках Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, значно оживили українську педагогічну думку, продемонструвавши, що багато традиційних звичаїв українського селянства є невід'ємною частиною народної педагогіки. Громадівці, звертаючись до романтизованої народної моралі, досліджували дитинство, народний світогляд та селянську творчість, вважаючи, що це сприятиме вихованню молоді в національному дусі.

У вересні 1873 року М. Драгоманов повернувся до України з-за кордону і вже незабаром відвідав засідання Відділу. У своїй «Автобіографії» він зазначав: «В Києві я застав чималий рух українців. Старші чинили зерно нововідкритого «Південно-Західного відділу географічного товариства», студенти збиралися у

гуртки та працювали над словником, подумували й про популярні книжки” [12, с.100].

Від імені Географічного товариства та Київської Громади М. Драгоманов здійснив подорож до кількох українських міст з метою організації та координації роботи місцевих осередків, а також визначення їхніх культурно-освітніх завдань. Його акцент був саме на культурно-освітній діяльності, оскільки він вважав, що на той час не було ні можливості, ні необхідності розпочинати політичну агітацію. На думку Драгоманова, політична активність мала стати актуальною лише після створення міцної культурно-освітньої основи.

Було вирішено розпочати систематичне видання фольклору з історичних пісень, оскільки вони мали важливе значення як аргумент у суспільно-політичній боротьбі того часу. М. Драгоманов та В. Антонович, відомі українські історики, очолили роботу над підготовкою збірки українських історичних дум і пісень. Метою авторів-упорядників було зібрати всі відомі на той час тексти пісень і дум, відокремити автентичні народні твори від сумнівних або підроблених, а також надати наукові пояснення до них.

Історичний підхід до відбору, структурування та коментування фольклорного матеріалу у цьому виданні є очевидним. Замість простої мети створення "повного і критичного зібрання історичних пісень українського народу", упорядники прагнули показати, що український народ зберіг спогади про всі етапи своєї історії через пісенний матеріал. Одним із головних завдань було довести безпосередній зв'язок України з Київською Руссю, протиставляючись імперіалістичним зазіханням російської історіографії, яка на той час обґрунтовувала історичні права Росії на українські землі. Для цього використовувалися колядки, що відображали дружинний побут, пісні, пов'язані з набігами степових народів, а також твори, пов'язані з виникненням козацтва та подіями Хмельниччини [42, с.124].

Видання В. Антоновича та М. Драгоманова «Історичні пісні малоросійського народу» стало найбільш повним збірником українських

історичних пісень свого часу і залишається таким донині, особливо щодо добору матеріалу та його наукових коментарів .

Такий масштаб українського національного руху викликав занепокоєння урядових кіл. Наприкінці 1874 року помічник куратора Київського навчального округу М. Юзефович направив донос на членів Громади, вимагаючи ліквідації Географічного товариства. У результаті комісія рекомендувала закрити Південно-Західну філію Російського географічного товариства, розпустити Київську Громаду.

Перебування в Західній Європі суттєво змінило світогляд М. Драгоманова. Після повернення до Києва він побачив зростання українського національного руху, однак багато аспектів діяльності київських українофілів не викликали в нього захоплення. Його непокоїла поступливість чиновництву та доброзичливе ставлення до консервативних сил, а також вороже ставлення молоді до радикалів, як тоді називали соціалістів. М. Драгоманов критикував світоглядну прірву, що відокремлювала українців від провідних наукових і політичних ідей Європи, і вважав недоліком прагнення вирішувати проблеми лише "національним духом", подібно до московських слов'янофілів[16].

Хоча М. Драгоманов визнавав певні досягнення громадівців, він вбачав у їхній роботі й значні недоліки. Зокрема, він відзначав відсталість у тому, що багато громадівців, особливо молодь, не володіли іноземними мовами, через що, мріючи позбутися "московської" цивілізації, насправді залишалися в її залежності, іноді навіть поступаючись радикальним колам у росії, які теж не могли адаптувати європейські ідеї..

Наприкінці 1875 року члени Київської Громади разом із М. Драгомановим ухвалили рішення про його від'їзд до Західної Європи для створення та друку українського періодичного видання. Це рішення, хоч і важливе, принесло Громаді чимало труднощів. Найбільше суперечок викликали питання щодо деталей створення журналу та його змісту. Громадівці змогли дійти згоди лише в одному: майбутнє видання повинно було представляти не лише інтереси Київської Громади, але й інших українських громад.

Облаштувавшись у Женеві, Михайло Петрович почав видавати збірник “Громада”, який став друкованим органом громадівського руху. Однак його зусилля поширювати інформацію про національні проблеми українців Наддніпрянщини як серед діаспори, так і європейців не завжди знаходили підтримку серед його соратників по громадівському руху. Національно-культурна політика урядів багатонаціональних держав значною мірою визначала рівень опозиційності національно свідомої інтелігенції національних меншин. Надаючи мінімальні політичні права та свободи для збереження національної самобутності, центральні уряди часто перетворювали радикальних противників на поміркованих опозиціонерів або навіть союзників [33].

Національні зв'язки між українцями Наддніпрянщини та Галичини сприяли консолідації української нації, зміцнюючи культурну єдність жителів Східної Галичини та Наддніпрянської України. Він намагався налагодити тісні контакти та взаєморозуміння в українському громадсько-культурному житті, прагнучи подолати "історичну прірву", що існувала між Галичиною та Наддніпрянською Україною. Драгоманов вважав, що до повалення російського самодержавства Галичина повинна залишатися центром українського національного руху, при цьому необхідно уникати надмірної провінційності.

Саме тому М. Драгоманов приділяв значну увагу взаємодії з національно свідомою інтелігенцією Галичини, зокрема листуванню з І. Франком. Молодий письменник переживав за майбутнє української культури й радився зі старшим і досвідченішим у опозиційній діяльності другом. Іван Франко у своїх листах до Драгоманова ділився особистими думками, почуттями та переживаннями, повідомляв про новини Галичини і запитував поради як щодо громадської діяльності, так і приватного життя [13]. Однією з найважливіших спільних ініціатив двох інтелігентів було видання української та європейської просвітницької літератури українською мовою .

Ще одним важливим аспектом взаємин між І. Франком і М. Драгомановим було формування програми дій, спрямованих на позитивне вирішення українського національного питання в контексті відносин з урядами та

опозиційними силами інших національностей у багатонаціональних імперіях. Зокрема, їх спільною проблемою було питання співіснування з поляками та вироблення адекватного ставлення до польських громадських організацій, як політичного, так і неполітичного характеру, з боку національно свідомих українців у контексті українсько-польського сусідства як у Галичині, так і в Правобережній Україні. Особливо гостро ця дилема постала через претензії польської шляхти на адміністративну роль на українських землях, що підпадали під вплив обох імперій.

Важливу роль у житті Михайла Петровича відігравала дружба з галицьким громадським діячем і літератором М. Павликом. Їх тривале листування проливає світло не лише на міжособистісні стосунки обох інтелігентів, але й демонструє динаміку мислення національно свідомого українства, а також процес формування і поширення української національної ідеології протягом останньої чверті XIX століття. Ці «українофіли» зосереджували увагу на обговоренні змісту та методів утвердження української національної ідеї у свідомості пересічних українців, вважаючи її основою національної ідеології українського народу. Навіть приватне спілкування між ними було просякнуте цією тематикою, оскільки реалізація цієї ідеї стала центральною метою їхнього життя [56, с.70]. У останнє десятиріччя діяльності М. П. Драгоманова Галичина відіграла значну роль у його творчості. Він вкладав свої сили, які поступово згасали, в розвиток цієї регіональної культури. Від Галичини він очікував тих результатів, які йому не змогли дати Наддніпрянська Україна, опозиція в Росії, а також його спроби створити нові політичні товариства в усій Східній Європі. У 80-90-х роках XIX століття можна відзначити не лише еволюцію поглядів Драгоманова щодо важливих теоретичних питань, а й зміну його інтелектуального оточення. Він перейшов від спілкування з лібералами та революційними діячами Росії до взаємодії з молодією генерацією представників галицько-буковинського середовища, з якими ділився своїм баченням світу та від яких вимагав реалізації своїх планів. Ці взаємовпливи суттєво коригували його думки та змінювали теоретичні пріоритети. М.П.Драгоманов став ідейним натхненником створення

першої української політичної партії європейського типу – Русько-української радикальної партії.

І на підсумок хотілося б навести слова М.С.Грушевського: “Чим став Михайло Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя – але разом поставила в спеціально корисні з деяких поглядів і разом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати свою енергію і всі засоби інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла – і не вмере, незважаючи на всі царські гнобителства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання, звернення проти сеї «проскрибованої України» (читай: «забороненої України». – О.Р.), відбивати їх, відповідати доказами і виявами позитивних, поступових, загально вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям, всю тяжку, задушливу, деморалізаційну пору, настановила громадську контролю от сеї всеукраїнської заграничної експозитури (агентури. – О.Р.), – Драгоманова і його гуртка, – що витягала українство з манівців провінціалізму та опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватися на перспективи загального політичного і соціального визволення” [26].

Отже, М. Драгоманов був активним учасником Київської Громади ще з початку 1860-х років. У рамках цієї організації він через культурно-просвітницьку діяльність активно поширював українську національну ідею. Вагомим внеском мислителя в розвиток національного руху стало видання фольклорного збірника «Історичні пісні малоросійського народу» під час його роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, яке очолювали громадівці. Однак після повернення Драгоманова з-за кордону у 1873

році його радикальні погляди вступили в конфлікт із державною ідеологією, що призвело до напруження у стосунках із владою.

РОЗДІЛ 3 МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВИХОВНІЙ РОБОТІ

3.1. Формування історичної компетентності на уроках історії України, громадянської освіти через вивчення біографії Михайла Драгоманова.

У сучасних умовах викликів та небезпек, спричинених російсько-українською війною, Українська держава продовжує боротьбу за свою свободу. У цей непростий час особливо важливо виховувати в здобувачів освіти патріотизм, громадські якості та важливі цінності. Прищеплення любові до рідної землі, розвиток духовних і ментальних цінностей серед школярів є запорукою формування успішних і свідомих громадян держави.

Одним із ключових завдань сучасної української школи є виховання в учнів почуття патріотизму, формування навичок логічного, критичного та аналітичного мислення, а також розвиток мотивації до активної громадської діяльності.

Важливе значення у навчальному процесі має формування в учнів універсальних та предметних компетентностей. Поняття "компетентність" слід розуміти як поєднання знань, умінь і навичок, які можна ефективно застосовувати на практиці в конкретних ситуаціях, зокрема для вирішення поставлених завдань [88, с. 12].

Універсальні або ключові компетентності є важливими для самореалізації, розвитку, навчання та професійної діяльності. Володіння цими компетентностями необхідне всім: молоді для підготовки до дорослого життя та дорослим людям для навчання протягом життя з метою вдосконалення своїх знань і вмінь [2].

Концепція "Нової української школи" визначає перелік ключових компетентностей, якими має володіти учень і випускник. Серед них: здатність вільно спілкуватися державною мовою, тобто вміння виражати та інтерпретувати поняття, думки, почуття і факти як усно, так і письмово; володіння іноземною мовою; математична компетентність; інноваційність та цифрова грамотність; підприємливість і фінансова грамотність; компетентності в галузі природничих

наук; здатність навчатися протягом життя; інформаційно-комунікаційна компетентність; культурна компетентність; екологічна компетентність; громадянська та соціальна компетентності [1].

Універсальні компетентності мають свої характерні риси, які дослідниця О. Пометун визначає як мультифункціональність, надпредметність, міжпредметність і багатовимірність. Ці риси сприяють всебічному розвитку особистості [102, с. 38]. Важливе місце в навчальному процесі займає урок історії, оскільки знання минулого допомагають учням сформувати уявлення про особливості розвитку української держави, її роль у світовій історії та внесок у світову культуру. Головне, що такі знання дають можливість творити майбутнє, уникаючи помилок попередніх поколінь [4].

На уроках історії України та громадянської освіти вчитель може формувати в учнів як ключові, так і предметні компетентності. Відповідно до Державного стандарту освіти, ці компетентності учні набувають у процесі вивчення конкретних навчальних предметів [1].

У процесі вивчення історії України та громадянської освіти в учнів формується історична компетентність, яка ґрунтується на здатності аналізувати, осмислювати та оцінювати події української історії [97, с. 211]. Історична предметна компетентність складається з хронологічної, просторової, аксіологічної, логічної та інформаційної компетентностей [103, с. 56–58]. Формування та розвиток цієї компетентності можна здійснювати, зокрема, на прикладі біографій відомих діячів, що вивчаються на уроках історії України.

Інформацію про життєвий шлях Михайла Драгоманова в контексті різних епох української історії, його активну громадську та культурну діяльність від кінця 1850-х років до смерті у 1895 році доцільно використовувати як у навчальному процесі на уроках історії України, так і в виховній роботі (Додаток Б).

Постать Михайла Драгоманова можна ефективно використати на уроках історії України в 9 класі в межах розділу IV "Українські землі у складі російської імперії в другій половині 19 ст.", зокрема при вивченні тем: "Національний рух і

суспільно-політичне життя в 60-х роках 19 ст." та "Національний рух і суспільно-політичне життя у 70–80-х роках 19 ст.", а також при аналізі історичних джерел, що висвітлюють українофільський етап національного відродження. Крім того, його діяльність доречно розглядати у межах розділу VIII "Культура України в середині 19 – на початку 20 ст." [91, с.146-163; 272-281]

Варто зазначити, що не слід обмежувати вивчення лише подіями до 1895 року (рік смерті Драгоманова), адже його ідеї залишалися актуальними і впливали на український національний рух протягом багатьох наступних десятиліть [91].

Історичну компетентність учнів можна формувати та розвивати завдяки різним методам навчання. Зокрема, застосовуються пасивні методи, де основну роль відіграє вчитель, і активні методи, які передбачають взаємодію між учителем та учнями, де школярі стають не лише слухачами, а й активними учасниками навчального процесу [104, с. 109–110].

Активні методи навчання мають перевагу в освітньому процесі, оскільки сприяють залученню учнів до навчально-пізнавальної та, що найважливіше, практичної діяльності .

Активні методи навчання можна розділити на кілька видів:

- Словесні: передбачають використання розповіді вчителя, бесіди та різноманітних завдань, у ході яких учні усно висловлюють власні думки та здогадки (наприклад, мозковий штурм, асоціативний куц тощо). Цікавим прийомом у цьому методі є розповідь матеріалу не вчителем, а учнем або групою учнів, оскільки інформація краще запам'ятовується, коли її викладають однокласники.

- Наочні: включають роботу з фото- та відеоматеріалами, такими як зображення історичних діячів, картини відомих митців або захопливі відео на історичну тематику.

-Практичні: відіграють найважливішу роль у навчанні, оскільки їхня мета – навчити учнів застосовувати набуті теоретичні знання на практиці. Це можуть бути творчі проєкти, реферати та практичні роботи.

-Ігрові: охоплюють методи, що використовують гру для засвоєння навчального матеріалу, наприклад, урок-вікторина, урок-екскурсія, урок-вистава тощо [117, с. 34].

Важливою складовою історичної компетентності є логічна компетентність, яка є запорукою вміння учнів застосовувати теоретичні знання на практиці, зокрема під час аналізу та інтерпретації історичних фактів, що сприяє кращому розумінню історичних подій та процесів. Формування цієї компетентності можна здійснити на прикладі біографії Михайла Драгоманова, аналізуючи його життя на тлі епохи. Активна діяльність Драгоманова тісно переплітається з подіями української історії XIX століття і факти з його біографії допоможуть учням визначити та зрозуміти вплив людського чинника на історію, а також встановити зв'язки між ключовими подіями історії України та життєписом діяча [102, с. 97].

Розвиток логічної компетентності у учнів за допомогою аналізу постаті Михайла Драгоманова доцільно здійснювати через активні методи навчання, зокрема метод проєктів та кейс-метод.

Метод проєктів є сучасним підходом до навчання, який поєднує різні види роботи, зокрема дослідницьку, пошукову та аналітичну діяльність. Цей метод організовує вчитель, а виконують учні самостійно з метою вирішення конкретного завдання чи проблеми [117, с. 83].

Метод проєктів урізноманітнює навчальний процес, змінюючи роль вчителя з головного носія знань на організатора навчально-пізнавальної діяльності. Він розширює коло знань учнів, сприяє встановленню міжпредметних зв'язків, дає змогу реалізувати власні ідеї та розвивати творчі здібності. Крім того, цей метод допомагає учням розвивати вміння та навички, мотивує їх до активної участі в процесі навчання [117, с. 86].

Учням можна запропонувати дослідницькі проєкти на такі теми: "Обличчя Київської громади: Михайло Драгоманова", "Вплив ідей і поглядів Михайла Драгоманова на громадсько-політичну думку України другої половини XIX ст.", "Михайло Драгоманова і національний рух Галичини та Закарпаття другої половини XIX ст.". Дослідження творчої спадщини Михайла Драгоманова, його

ідей та концепцій дозволяє вивчити їх вплив на сучасний політичний дискурс. У процесі виконання проєктів учні матимуть змогу детальніше ознайомитись із життєвим шляхом Михайла Драгоманова та його внеском в історію України.

Кейс-метод – це сучасний та ефективний підхід до організації навчання, який стимулює учнів до активної участі в навчальному процесі. Основною рисою цього методу є навчання через практичну діяльність: перед учнями постає проблема чи ситуація, для розв'язання якої необхідно проаналізувати її та знайти оптимальний алгоритм дій. Завдяки кейс-методу учні розвивають аналітичні вміння, творчі здібності та практичні навички для вирішення поставлених завдань [117, с. 84-86].

Використовуючи кейс-метод, учням можна запропонувати такі теми для аналізу: "Михайло Драгоманов – “зрадник батьківщини” чи український герой?", "Поборник української незалежності чи анархіст?", "Порівняння діяльності Михайла Драгоманова з іншими представниками українського національного руху другої половини ХІХ ст."

Цікавим методом навчання, який сприяє формуванню та розвитку в учнів логічної компетентності, є метод "Асоціативний кущ". Суть цього методу полягає в тому, що учні викликають у пам'яті та висловлюють свої асоціації, пов'язані з конкретним поняттям або темою. В цьому контексті вчитель може написати на дошці або екрані прізвище "Драгоманов", і учні з місця висловлюють свої асоціації або записують їх на дошці. Наприклад: "вчений", "громадівський соціалізм", "Ємський указ", "радикалізм" та інші. Цінність цього методу полягає в його універсальності: його можна застосовувати на різних етапах уроку для мотивації учнів до роботи або закріплення знань [108].

Інформаційна компетентність полягає в умінні учнів працювати з джерелами історичної інформації, систематизувати їх та самостійно тлумачити зміст. Завдяки аналізу історичних джерел учні не лише отримують нові відомості, але й навчаються критично оцінювати і порівнювати факти, визначати їх достовірність і надійність. Це дозволяє їм відкривати нові аспекти української історії та розвивати аналітичні навички [96, с. 96-98].

Розвивати інформаційну компетентність можна на прикладі життєвого шляху та діяльності Михайла Драгоманова. Для цього доцільно використовувати історичні документи під час вивчення теми "Історичні джерела про українофільський етап національного відродження", що дозволить учням поглибити розуміння етапів національного відродження через безпосередній аналіз історичних матеріалів.

Документи, завдяки своїй різноманітності, класифікуються за різними ознаками. Одним з важливих джерел при вивченні історії є документи особистісного характеру, такі як мемуари, щоденники, листи та спогади, які допомагають заповнити "білі плями" історії. Вивчаючи життєвий шлях та діяльність історичних діячів, можна використовувати спогади (Додаток Г), які значно збагачують навчальний матеріал, часто обмежений лише датами і короткими описами подій. Цінними є як спогади самих діячів про їхнє життя та працю, так і свідчення їх сучасників – друзів, соратників, а іноді й ворогів чи конкурентів [104, с. 150].

Для кращого засвоєння матеріалу, розвитку критичного мислення та перевірки знань, учні можуть аналізувати історичні документи і давати відповіді на поставлені запитання, що дозволяє активно залучити їх до процесу навчання [117, с. 270].

Наприклад, учням можна запропонувати для аналізу фрагмент із книги Михайла Драгоманова "Переднє слово. Громада": "Більшість письменних українців працює на кого завгодно, лише не для своєї України та її народу. Водночас багато чужинців на Україні діють, не знаючи її, ігноруючи, як треба поводитися з українцями. Є й такі, які лише думають про те, як отримати вигоду з України, нічого доброго для неї не роблячи. Тому ці люди, серед письменних українців, які не хочуть, щоб Україна та її народ витрачали свої сили, повинні поклястися залишатися в Україні і наполягати на тому, що кожен, хто залишає Україну, кожна копійка, витрачена не на українську справу, і кожне слово, сказане

не українською мовою, є втратою для українського народу. Це витрати, які в умовах нинішнього порядку не компенсуються”[19, с. 125]. Запитання:

1. До кого в першу чергу звертався М. Драгоманов?
2. У чому полягає суть української справи?
3. Чому М. Драгоманов звертався саме до чужинців?

Важливим елементом уроку є групова робота, оскільки вона стимулює взаємодію між учнями. Яскравим прикладом групової роботи на уроці історії України є проведення дискусії, під час якої учні розвиватимуть не лише мовленнєву та комунікативну компетентність, але й інформаційну, адже вони застосовуватимуть теоретичні знання на практиці, навчаючись виражати власну думку та поважати позицію інших людей [114, с. 130].

Під час вивчення теми “Національний рух і суспільно-політичне життя у 70–80-х рр. 19 ст.” можна організувати дискусію на тему: “Масовість громадівського руху – міф чи реальність?”. Перед дискусією учням слід проаналізувати різні джерела (документи, спогади) щодо діяльності українофілів - громадівців. У ході дискусії учнів можна поділити на три групи: перша – доводить, що масовість громадівського руху є міфом; друга – вважає, що це реальність; третя – виступає в ролі суддів. Для обґрунтування своїх позицій учасники дискусії наводитимуть факти, зокрема про діяльність Михайла Драгоманова та його вклад у розвиток українофільського руху.

Учні краще засвоюють навчальний матеріал, якщо його подати в цікавій та незвичній формі, наприклад, урок-вікторина, урок-історичний турнір, урок-круглий стіл або урок-суд та інші [117, с. 154].

Фігура Михайла Драгоманова може бути ефективно використана на кожному з цих уроків, оскільки його активна громадська та політична діяльність тісно переплітається з ключовими подіями української історії.

Одним із цікавих форматів є урок-круглий стіл, який передбачає обговорення складних і часом неоднозначних питань. Під час такого уроку учні можуть застосувати свої знання на практиці, активно спілкуючись у процесі бесіди чи дискусії з однокласниками. Урок-круглий стіл сприяє розвитку

аналітичних здібностей, допомагає глибше зрозуміти проблемні ситуації та знаходити рішення складних питань [104, с. 166].

Під час вивчення тем “Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х рр. 19 ст.” та “Національний рух і суспільно-політичне життя у 70-80-х рр. 19 ст.” доцільно провести урок у форматі круглого столу. Перед уроком учням пропонується розглянути проблемне запитання: “Перші українські громади – перемога чи поразка?”. Кожен учень має попередньо опрацювати інформацію про особливості зародження, функціонування та організаційну структуру громадівського руху-українофільства на Наддніпрянщині, зокрема про внесок Михайла Драгоманова в ці процеси. Важливо також дослідити його вплив на розвиток української ідеї в Галичині та Закарпатті. На уроці кожен учень представить характеристику діяльності окремого громадівця, порівняє реальний внесок кожного в український національний рух і сформулює власні висновки щодо ролі та значення М. Драгоманова.

Актуальним питанням є використання умовно-графічної наочності на уроках історії України, що є темою дослідження багатьох сучасних педагогів та методистів (Ковалевська Л. В., Желіба О. В.). Методи роботи з умовно-графічною наочністю традиційно включають такі складові: мета методу, тривалість, діяльність учителя, діяльність учня та приклади. Для підвищення пізнавального інтересу учнів до історії та розвитку їх розумових здібностей важливими є малюнки крейдою на дошці. Для кращого розкриття складних понять і закріплення їх у пам'яті на уроці доцільно використовувати схеми, графіки, діаграми або карти. У поєднанні з малюнками також можуть застосовуватися аплікації, що сприяють кращому засвоєнню матеріалу [105, с.152-154].

Сприйняття нового матеріалу у готовій формі передбачає використання таблиць, які можуть бути представлені на стенді, екрані (наприклад, у вигляді проекції діафільму), в підручниках чи посібниках. Цей метод має кілька етапів:

- Оголошення теми таблиці, що дає розуміння її змісту.
- Акцентування уваги на основних графах та одиницях виміру, зазначених у таблиці.

- Посилання на ключові показники, зазначені в таблиці.
- Формулювання загальних висновків.

Основна мета таких таблиць – активізація пізнавальної діяльності учнів. Вони повинні слідкувати за логікою викладу вчителя і осмислювати матеріал. Якщо учні не розуміють мисленнєві операції, що закріплюються в таблиці, або не вміють співвідносити поняття з конкретними фактами, використання таблиць не дасть бажаного результату (Додаток Ж). Тому бажано, щоб учні переносили ці «рухомі» таблиці в свої конспекти для закріплення матеріалу. Таблиці зазвичай намалюються на дошці, але для економії часу й естетичності їх можна вдосконалити: виготовити картонні сектори таблиць, які під час викладу розміщуються на дошці або стенді. Також використання епідіаскопа дозволяє проектувати таблиці на екран, що додає динамічності процесу й дозволяє поступово відкривати інформацію, закриваючи частини таблиці, про які вчитель ще не повідомив [105, с.156].

У процесі вивчення теми про українських громадівців-українофілів учням можна запропонувати детально проаналізувати життєвий шлях Михайла Драгоманова і представити опрацьований матеріал у вигляді таблиці або інтелект-карти (Додаток Д). Важливою особливістю такої роботи є не лише пошукова діяльність учнів, які збирають інформацію про громадівця, але й самостійне виділення важливих фактів із біографії, заповнення таблиці або інтелект-карти цими фактами, а також обґрунтування, чому саме ці факти є ключовими для характеристики Михайла Драгоманова [105, с. 153].

Робота з таблицею сприяє розвитку вмінь учнів аналізувати інформацію, виокремлювати основні дані та подавати їх у стислій, чіткій формі. Водночас учні вчаться висловлювати власні судження і підтримувати їх історичними фактами.

Просторова компетентність включає здатність учнів орієнтуватися в історичному просторі, визначати взаємозв'язок історичних подій та процесів із географічним розташуванням країн і природними умовами. Загальні правила використання історичної карти в навчанні можна звести до кількох основних принципів:

- Кожен урок історії має обов'язково включати використання карти чи інших картографічних засобів;
- Використання карти є доцільним та необхідним на всіх етапах навчального процесу: під час вивчення нової теми, при закріпленні та узагальненні вивченого, а також при перевірці знань і навичок учнів;
- Паралельно з формуванням знань, слід навчати учнів методам роботи з різними типами картографічних посібників;
- Перехід від однієї карти до іншої має бути логічно послідовним, з урахуванням їх зв'язку між собою або їх часових відносин, а також зі співвіднесенням із загальною картою;
- Робота з настінними та настільними картами має бути паралельною і скоординованою, де це можливо;
- Постійним елементом домашніх завдань з історії є робота учнів з контурною картою для вивчення нової теми;
- Важливо стежити, щоб карта не стала "місцем тортур" для учнів, а слугувала корисним інструментом та помічником у навчанні [105, с. 157].

Просторову компетентність учні можуть опанувати через вивчення діяльності М. Драгоманова на різних українських етнічних територіях, які знаходилися під контролем іноземних держав у другій половині XIX століття, зокрема в Австро-Угорщині, Швейцарії та Болгарії. Під час роботи учні матимуть змогу глибше познайомитися з життєвим шляхом М. Драгоманова, розвиваючи навички роботи з картою та здатність аналізувати вплив географічного середовища на історичний процес.

Для розвитку просторової компетентності під час вивчення теми "Національний рух і суспільно-політичне життя у 70–80-х рр. 19 ст." учні можуть виконати вправу "Відшукай на карті". Під час цієї вправи учням буде запропоновано знайти на карті міста, де були створені українські громади, а також місця, де Михайло Драгоманова перебував разом зі своїми однодумцями. Така вправа допоможе учням застосувати теоретичні знання на практиці, а також покращить їхні навички роботи з картою.

Під час опрацювання матеріалу про життя та боротьбу Михайла Драгоманова на уроці в учнів формується хронологічна компетентність, що передбачає здатність орієнтуватися в історичному часі. Життєпис Драгоманова тісно переплітається з важливими подіями другої половини ХІХ століття. На основі отриманих знань учні зможуть співвіднести факти з біографії Драгоманова з подіями, що відбувалися під час його життя, як на українських етнічних землях, так і за їх межами. Зокрема, указ Ємського не оминули Драгоманова, заборона працювати та жити на Наддніпрянщині не зламала його прагнення боротися за свободу України, яку, зрештою, вдалося здобути українцям у 1991 році.

Для розвитку хронологічної компетентності на уроці історії України можна використовувати різноманітні ігри та вправи, що сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності, заохочують до навчання та підвищують інтерес учнів [92, с. 127].

Однією з таких вправ є гра "Хронологічний ланцюжок". Під час цієї гри учні по черзі викладають карти подій у хронологічному порядку. Гра триває до того моменту, поки один з учнів не побудує правильний ланцюжок подій. Той учень, який правильно складе послідовність, стає переможцем.

На картках гри будуть написані важливі дати, такі як 1859 р. - поява Київської громади, 1862 р. - закриття за наказом Олександра ІІ недільних шкіл тощо. Ці події безпосередньо стосуються діяльності Михайла Драгоманова, тому вони не лише ознайомлять учнів з його життєписом, а й допоможуть розвивати хронологічну компетентність.

Для більш детального ознайомлення з життєвим шляхом і діяльністю М. Драгоманова під час уроку можна виконати різноманітні вправи, такі як "Герой, дата, подія", "Правда-брехня", "ПРЕС" та інші. Ці вправи сприяють активному залученню всіх учнів у роботу на уроці та допомагають краще засвоїти матеріал вивченої теми.

Аксіологічна компетентність є важливою складовою історичної компетентності, що полягає в умінні аналізувати події та історичні постаті, а

також давати самостійні оцінки. Для формування цієї компетентності учні можуть не лише ознайомитися з фактами біографії Михайла Драгоманова, але й самостійно оцінювати його діяльність, висловлюючи власні думки та припущення.

Одним із ефективних методів формування аксіологічної компетентності є застосування інтерактивних методів навчання. Ці методи передбачають постійний діалог між вчителем і учнями, що дозволяє учням активно залучатися до навчального процесу і формувати власні висновки на основі правдивих фактів і думок співрозмовників.

Цікавим інтерактивним методом є “Коло ідей”. За допомогою цього методу учні розвивають критичне мислення, формулюють власні думки та висновки. У класі формується коло, і кожен учасник має можливість висловити свою думку, детально її обґрунтувавши.

Цей метод можна використати під час вивчення теми “Національний рух і суспільно-політичне життя у 70 – 80 - х рр. 19 ст.” в 9 класі. У процесі заняття кожен учень може поділитися своїм баченням питання, описати діяльність громадівців, зокрема М. Драгоманова, який створив одну з перших підпільних громад серед молоді соціалістичного спрямування.

Для залучення учнів до навчально-пізнавальної діяльності та формування не лише аксіологічної, але й інноваційної компетентності доцільно використовувати різноманітні інтернет-платформи з інтерактивними завданнями та іграми, які допоможуть учням краще запам'ятовувати навчальний матеріал. Під час уроку історії України можна використовувати такі онлайн-ресурси, як “LearningApps”, “Kahoot!”, “Quizizz”, “ClassTools.net” та інші [111].

Наприклад, на платформі “LearningApps” можна створити гру під назвою “Впізнай історичну постать. Українські громадівці XIX ст.”, де учні будуть працювати з фотографіями історичних діячів, зокрема М. Драгоманова. Під час гри учні не лише поєднують фотографії з іменами, а й називають ключові факти з життя цих постатей, що сприяє глибшому засвоєнню біографії М. Драгоманова.

Соціальні мережі сьогодні є важливим інструментом у житті сучасної людини, надаючи можливості не тільки для спілкування та відпочинку, а й для навчання. Правильне використання Інтернету у поєднанні з навчальним матеріалом дозволяє зробити навчальний процес ефективним та цікавим для учнів.

З огляду на те, що значна частина користувачів соціальних мереж - це молодь, школярам можна запропонувати завдання створити особисту сторінку Михайла Драгоманова в одній із соціальних мереж, таких як Facebook або Instagram. Вони повинні вказати біографічні факти, розмістити фотографії та написати пости від його імені. Таке завдання дозволить поширити інформацію про діяльність Михайла Драгоманова в Інтернеті серед молодих користувачів, що сприятиме їхньому зацікавленню історією та розповсюдженню цієї інформації далі. Це завдання також допоможе учням розвивати креативність, творчі здібності та краще засвоїти новий матеріал [111].

Сьогодні важко уявити процес навчання історії України без практичних занять. Це один із видів навчальних уроків, під час яких учні на основі раніше здобутих теоретичних знань і сформованих умінь виконують різноманітні пізнавальні завдання, презентують результати своєї діяльності та опановують нові навички вивчення історії. Перевагою практичних занять є їх універсальність, адже вони можуть бути використані на різних етапах навчання історії. Однак лише правильно підібраний матеріал та завдання гарантують позитивний результат таких занять [108].

Можна провести практичне заняття, присвячене Михайлу Петровичу Драгоманову, на тему “Громадсько-політична діяльність Михайла Драгоманова”. Під час заняття учні аналізуватимуть уривки історичних документів, спогади самого Драгоманова про своє дитинство і життя, а також свідчення сучасників про його діяльність.

Робота з історичними документами під час уроків не тільки допомагає учням формувати навички роботи з джерелами та вміння їх аналізувати, але й сприяє розвитку аксіологічної та громадянської компетентностей. Громадянська

компетентність - одна з основних компетентностей, якими має володіти кожен громадянин України. Вона визначається як сукупність навичок та вмінь, що дають змогу реалізовувати власні ідеї та розвиватися, водночас усвідомлюючи свою відповідальність перед державою та її народом. Формування громадянської компетентності ще зі шкільних років є важливим для досягнення успіху в дорослому житті, адже розуміння прав і обов'язків є запорукою ефективної участі в суспільному житті[103, с. 57].

Громадянська компетентність пов'язана з такими поняттями, як держава та батьківщина. Однією з ключових складових цієї компетентності є наявність у людини глибокої любові та пошани до своєї Батьківщини, готовність до активної громадської діяльності та прагнення стати на захист країни у часи труднощів.

Розвиток громадянської компетентності є важливим аспектом навчального процесу, і найкраще його формувати саме на уроках історії за допомогою різноманітних вправ і завдань. Використовуючи приклади з життя відомих українських діячів, можна не лише вивчити їхню діяльність, а й отримати нову цікаву інформацію, перейняти їхні цінності та вчинки, які стануть корисними для особистісного розвитку учнів[108].

Михайло Драгоманов є яскравим прикладом історичної постаті, чия діяльність тісно переплітається з сучасними подіями. Його постать може стати основою для формування в учнів розуміння цінності демократії та демократичних принципів. Учням можна запропонувати творче завдання, наприклад, написати есе, в якому вони уявлять, що б зробив Михайло Драгоманов, якби опинився у вирі боротьби разом з усіма українцями у 2022–2024 роках. Під час написання есе учні застосують отримані теоретичні знання про життя та діяльність Драгоманова, перенесуть його ідеї в сучасний контекст і зроблять їх ще більш актуальними.

Сучасний процес навчання в школі ґрунтується на принципах діяльнісного, особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів, що сприяють ефективному розвитку учнів, зважаючи на їх індивідуальні особливості. Ці

підходи формують у школярів універсальні та предметні компетентності, дають можливість реалізувати власні здібності та вміння.

Особливу роль у навчанні відіграє формування компетентностей, які є динамічною комбінацією навичок, способів мислення та поглядів, здатних забезпечити особистісну реалізацію й успіх протягом життя. Вивчення історії України сприяє розвитку історичної компетентності учнів, яка поєднує логічну, просторову, інформаційну, хронологічну та аксіологічну компетентності. Ці навички важливі для формування критичного мислення та здатності самостійно пізнавати, тлумачити й оцінювати історичне минуле України та світу.

3. 2. Постать М. Драгоманова у виховній роботі

У сучасному світі, де освіта невід'ємно пов'язана з усіма аспектами життя, вона є ключовим чинником, який забезпечує розвиток знань, умінь та навичок, необхідних для успішної діяльності. Важливо усвідомлювати, що освітній процес не може ефективно функціонувати без виховного компонента, оскільки ці два елементи взаємопов'язані.

Освітній процес - це не лише передача інформації учням і засвоєння ними знань та умінь, але й формування особистості, її цінностей, поглядів та уподобань. Тому навчання й виховання є невід'ємними складовими розвитку людини з дитинства й протягом усього життя [2].

Згідно з українським законодавством, зокрема, в законі України «Про повну загальну середню освіту» (стаття 15), зазначено, що виховання, яке базується на загальнолюдських та громадянських цінностях, культурних здобутках українського народу, є важливим складником освітнього процесу [2].

Виховний процес здійснюється через взаємодію педагогів і учнів, а також між самими учнями, формуючи в них моральні цінності, риси характеру та соціальну поведінку. Гармонійне поєднання навчання та виховання сприяє всебічному розвитку особистості й формуванню свідомого громадянина, готового активно діяти в сучасному світі [98].

У Листі Міністерства освіти і науки України «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році» від 24 серпня 2023 року зазначено, що пріоритетним напрямком виховної роботи в національній освітній системі є національно-патріотичне виховання. Актуальність цього напрямку зумовлена подіями, які відбуваються в Україні, адже війна безпосередньо впливає на освітній процес. Виховання молодих громадян у таких умовах передбачає формування у них громадянської свідомості, моральної та правової культури, а також національної самосвідомості.

Процес виховання є тривалим, він здійснюється протягом усіх років навчання в школі. Реалізувати його можна як на уроках, зокрема на історії України, так і під час виховної роботи. Основна мета виховної діяльності — формування всебічно розвинутої, духовно багатой та ініціативної особистості з активною громадянською позицією

Серед найпоширеніших форм виховної роботи в школі — виховні години чи години спілкування в межах окремого класу або навчального закладу загалом. Виховні години є невід'ємною складовою навчального процесу, вони сприяють налагодженню комунікації між вчителем та учнями [98].

Правильно організована і проведена виховна година може стати важливим джерелом нових знань, що стануть у нагоді учням у майбутньому.

Важливим елементом виховної години є обмін думками між учнями та вчителем, активне залучення всіх учасників. Така взаємодія допомагає учням встановлювати дружні стосунки, розширювати свій словниковий запас і покращувати рівень знань. Головною особливістю виховної роботи є її добровільний характер, який дозволяє об'єднувати учнів за їхніми інтересами, сприяти розвитку їхніх здібностей та мотивувати їх до активної діяльності [98].

Постать Михайла Драгоманова є важливим елементом для національно-патріотичного виховання школярів, оскільки він є яскравим прикладом гідного сина української землі, який не відмовився від своїх ідеалів та зробив усе можливе для здобуття волі для своєї країни. Його діяльність варто розглядати в контексті виховних годин, присвячених громадівському руху в Україні. Зокрема,

можна обговорити такі теми, як «Непомітна війна: як українські громадівці другої половини ХІХ століття намагалися демократизувати російську імперію» або «Вони боролися за Україну». Внесок Михайла Драгоманова в український громадівський рух важко переоцінити, тому в рамках такої виховної години йому потрібно відвести ключову роль. Особливо важливо згадати основні етапи його життя та громадсько-культурної діяльності.

Можна також організувати виховну годину, яка буде повністю присвячена Михайлу Драгоманову, наприклад, на тему «На шляху до незалежності: виховна година про Михайла Драгоманова». У процесі роботи учні можуть дізнатися цікаві й маловідомі факти з його життя, що стане для них прикладом того, як натхненно і віддано боротися за свою мету. На засіданні патріотичного гуртка для учнів 9-11 класів цікавим буде захід на тему: «Михайло Драгоманов. Поборник української незалежності чи анархіст?» (Додаток 3).

Однією з дієвих форм виховної роботи є квест-змагання, яке передбачає виконання завдань командами або індивідуально. Такий захід сприяє активізації творчої та пошукової діяльності школярів. Наприклад, можна організувати квест на тему «Українська національна ідея: Михайло Драгоманов», в якому учні не лише виконуватимуть завдання, пов'язані з життям та діяльністю Драгоманова, а й дізнаються нову інформацію, навчаться працювати в команді та спільно вирішувати завдання .

Цікавим варіантом є також «усний журнал» - колективна форма виховної роботи, яка залучає учнів до пошукової та творчої діяльності і сприяє розвитку їх суспільної активності. Ця форма роботи організовується самими учнями, що дає їм можливість оригінально представити важливу інформацію про історичні події, видатні постаті, художні твори чи наукові досягнення [98].

«Усний журнал» може бути тематичним або оглядовим. Тематичний випуск присвячується певним громадським, культурним або військовим діячам, і в ньому доречно подати інформацію про їхнє життя та діяльність. Один із таких випусків можна присвятити постаті Михайла Драгоманова, наприклад, на тему

«Український титан: відважний Михайло Драгоманов та його внесок у боротьбу за українську незалежність».

Загальний обсяг такого журналу має складати від 3 до 5 «сторінок», кожна з яких висвітлює важливі моменти з життя і діяльності діяча. На першій сторінці подається основна інформація про Михайла Драгоманова, а на наступних сторінках вона доповнюється деталями та важливими фактами [98].

Для створення «усного журналу» необхідно сформувати «редакцію», яка буде відповідати за пошук, аналіз та обробку потрібної інформації. Редакція також має розробити план роботи, створити дизайн газети, оформити її та представити перед класом або іншою аудиторією [98].

«Усний журнал» є цікавою і доступною формою виховної роботи, яку легко організувати та реалізувати. Цей формат дозволяє учням самостійно шукати інформацію, застосовувати свої знання на практиці, розвивати творчі та пізнавальні здібності, а також дає можливість самовираження. Це позитивно впливає на їхню роботу, мотивуючи учнів продовжувати навчання та активну участь у виховному процесі .

Підготовка такого журналу про Михайла Драгоманова дозволяє учням самостійно шукати інформацію про його життя та діяльність. Вони аналізують матеріал, виокремлюють ключові моменти з біографії, які яскраво ілюструють його громадсько-культурну діяльність та внесок у українську історію. Учні також самостійно знаходять зображення (фото Михайла Драгоманова, його видань та інші), якими можна проілюструвати журнал.

Після збору та обробки інформації, учні презентують журнал відповідно до вимог, представляючи його перед класом. Ведучі називають назву журналу та його сторінки, розкривають основну інформацію, що була подана. Кожній сторінці можна приділити 5-10 хвилин, а на весь журнал – не більше години [98].

Цей формат роботи дозволяє учням поглиблено дізнатися про життєвий шлях Михайла Драгоманова, а також сприяє розвитку їхніх творчих здібностей та навичок командної роботи.

Крім того, виховну роботу можна реалізувати через творчі завдання для учнів. Вони можуть самостійно підготувати плакати або інфографіку, що висвітлює діяльність М. Драгоманова, і поширити їх серед однокласників та друзів у школі або за її межами, популяризуючи таким чином постать «патріарха громадівців соціалістів».

Учні також можуть створити або зняти відео про М. Драгоманова та інших українських громадівців, які боролися за національну ідею та внесли значний вклад в історію України. Це відео можна розмістити в соціальних мережах, таких як YouTube чи TikTok, що дозволить донести інформацію до великої аудиторії. Інтернет є важливою частиною нашого життя, і через нього можна досягти ширшого кола людей.

Екскурсії також є однією з найефективніших форм виховної роботи, оскільки вони стимулюють допитливість учнів, сприяють розвитку творчої уяви та пізнавальної активності. Однак, через ситуацію війни, організація таких заходів може потребувати особливого підходу та уважного планування.

У мирний час з учнями можна відвідати Гадяцький історико-краєзнавчий музей, розташований у місті Гадяч Полтавської області — на малій батьківщині Михайла Драгоманова. Тут учні матимуть можливість побачити особисті речі громадівця, його основні твори та детальніше ознайомитися з його діяльністю, що стане важливим доповненням до їхнього навчання про українську історію та культуру .

Отже, виховна робота є не лише важливою частиною освітнього процесу, а й основою для формування та розвитку особистості учня, його цінностей і світогляду. Використання різноманітних форм виховної роботи сприяє розвитку творчого потенціалу учнів, їх соціалізації та формуванню нових навичок. Однією з ключових рис виховної роботи є її добровільний характер, адже лише за таких умов учні можуть самостійно долучатися до цього процесу. Виховна робота, присвячена постаті Михайла Драгоманова, допомагає учням сформувати почуття патріотизму і зрозуміти важливість вивчення української історії, адже без розуміння минулого неможливе здорове майбутнє. Діяльність Михайла

Петровича можна розкрити в контексті виховних годин, присвячених громадівському руху в Україні другої половини ХІХ століття, або провести виховну годину, повністю присвячену життю та діяльності цього видатного українця. Цікавою та сучасною формою виховної роботи є організація квестів. Під час квесту учні не тільки дізнаються більше про М. Драгоманова, але й розвивають навички роботи в команді та комунікативні здібності, що є важливими складовими їхнього особистісного розвитку. У відповідь на сучасні виклики, під час виховної роботи в школі необхідно активно використовувати новітні технології, зокрема соціальні мережі (Instagram або TikTok). Це дозволить популяризувати діяльність українського громадівця серед молоді та ширшої аудиторії.

ВИСНОВКИ

Спектр джерел, що розкривають історичні погляди М. П. Драгоманова, є різноманітним і доступним для вивчення. Ці матеріали висвітлюють світогляд, спосіб життя та концепції історика, а також допомагають заповнити прогалини в розумінні формування його особистості. Вони сприяють систематизації його уявлень про світовий історичний процес загалом і історію українського народу зокрема. Зібрані джерела створюють умови для всебічного аналізу науково-педагогічної та публіцистичної діяльності мислителя, дозволяючи розкрити його концепцію історії українського народу, європейського континенту та світу в цілому, розроблену видатним українським істориком.

Дослідження, присвячені спадщині М.П.Драгоманова, свідчать про те, що дослідник займався комплексним аналізом соціально-політичних і економічних аспектів розвитку українського суспільства, відстоюючи необхідність демократичних змін та федералізму в контексті тодішньої російської імперії. Можна відзначити, що значна частина досліджень фокусується на емігрантських ідеях Драгоманова, тоді як його активність у Київській громаді та її вплив на національно-культурний рух потребують подальшого глибокого аналізу. У зв'язку з цим, виявляється необхідність у систематизації та переосмисленні його внеску в українську історію, зокрема, в контексті актуальних соціально-економічних та політичних викликів, які стояли перед Україною в кінці XIX - на початку XX століть.

У М. Драгоманові поєдналися риси політичного діяча, вченого-політолога, дослідника всесвітньої та вітчизняної історії, фольклориста, етнографа, педагога, публіциста та літературного критика.

По-перше, його громадсько-культурна та педагогічна діяльність були зумовлені впливом багатьох об'єктивних чинників, що формували соціальну та ментальну структуру українського народу, а також пошуками власної наукової та політичної думки. М. Драгоманов, будучи багатогранною особистістю, проявив себе як учений і політик, демонструючи різноманітні аспекти своєї життєвої енергії та творчої продуктивності.

Його громадсько-культурна діяльність стала значним внеском у висвітлення історії української культури та освіти. Він створив культурні, громадські та просвітницькі основи, орієнтуючись на загальнолюдські цінності в контексті національних особливостей та активно використовуючи досягнення європейської та світової культури і науки. Як громадський діяч, М. Драгоманов належав до української інтелігенції, яка формувала громадсько-культурне та педагогічне життя. Його роль у відродженні української культури була надзвичайно важливою, а його суспільно корисна діяльність сприяла визначенню маркерів самоідентифікації українського народу.

Життєвий шлях М. П. Драгоманова від народження до середини 1870-х років сприяв формуванню інтелігентної особистості з чіткими життєвими принципами, поглядами та переконаннями, які були орієнтовані на гуманістичні цінності в поєднанні з прагненням до соціальної справедливості. Він став обдарованим професіоналом у сфері дослідження та викладання гуманітарних наук. Як фахівець найвищого рівня та широкого профілю, М. Драгоманов, з притаманними йому рисами характеру, не зміг вписатися в бюрократично-корумповану модель російського самодержавства. Тому Михайлу Петровичу довелося емігрувати до країн Західної Європи в пошуках можливостей для самореалізації та звичайного життєвого простору, необхідного кожній людині.

Суспільно-політичні та соціально-економічні погляди М. Драгоманова стали важливим внеском у формування української історичної науки другої половини XIX століття. Він вважав, що справжній прогрес суспільства можливий лише через просвітництво, політичну активність та колективну свідомість. Драгоманов рішуче виступав проти насильства як методу досягнення соціальних змін, підкреслюючи важливість гуманістичних цінностей і прав особистості. Він активно підтримував ідеї національного та соціального визволення, вважаючи їх невід'ємною складовою демократичного розвитку. Його погляди на роль селянства як творця української культури, а також на необхідність реформ у сфері освіти та соціальної політики, свідчать про його прагнення до справедливого і рівноправного суспільства.

Перші кроки громадсько-культурної діяльності М. Драгоманова були тісно пов'язані з суспільно-політичним життям Києва наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття. Його участь у національно-визвольному русі (вчителювання у недільних школах, робота в Київській Громаді) та прагнення розвивати українську культуру зробили його виразником ключових напрямів українського національного руху. Активна участь у діяльності Київської Громади та Південно-Західного відділу російського географічного товариства відіграла важливу роль у його житті, впливаючи на подальшу громадську та наукову діяльність.

Вірячи в історичний прогрес та відстоюючи легітимність права українського народу на рідну мову у всіх сферах життя, а також на розвиток самобутніх культурних традицій, М. Драгоманов був переконаний, що боротьба за національно-культурне відродження має спиратися не лише на місцевий патріотизм, але й на досягнення європейської культури.

Михайло Драгоманов є яскравим прикладом історичної постаті, чия діяльність тісно переплітається з сучасними подіями. Його постать може стати основою для формування в учнів розуміння цінності демократії та демократичних принципів. Учням можна запропонувати творче завдання, наприклад, написати есе, в якому вони уявлять, що б зробив Михайло Драгоманов, якби опинився у вирі боротьби разом з усіма українцями у 2022–2024 роках. Під час написання есе учні застосують отримані теоретичні знання про життя та діяльність Драгоманова, перенесуть його ідеї в сучасний контекст і зроблять їх ще більш актуальними.

Сучасний процес навчання в школі ґрунтується на принципах діяльнісного, особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів, що сприяють ефективному розвитку учнів, зважаючи на їх індивідуальні особливості. Ці підходи формують у школярів універсальні та предметні компетентності, дають можливість реалізувати власні здібності та вміння.

Особливу роль у навчанні відіграє формування компетентностей, які є динамічною комбінацією навичок, способів мислення та поглядів, здатних

забезпечити особистісну реалізацію й успіх протягом життя. Вивчення історії України сприяє розвитку історичної компетентності учнів, яка поєднує логічну, просторову, інформаційну, хронологічну та аксіологічну компетентності. Ці навички важливі для формування критичного мислення та здатності самостійно пізнавати, тлумачити й оцінювати історичне минуле України та світу.

Виховна робота є не лише важливою частиною освітнього процесу, а й основою для формування та розвитку особистості учня, його цінностей і світогляду. Використання різноманітних форм виховної роботи сприяє розвитку творчого потенціалу учнів, їх соціалізації та формуванню нових навичок. Однією з ключових рис виховної роботи є її добровільний характер, адже лише за таких умов учні можуть самостійно долучатися до цього процесу. Виховна робота, присвячена постаті Михайла Драгоманова, допомагає учням сформувати почуття патріотизму і зрозуміти важливість вивчення української історії, адже без розуміння минулого неможливе здорове майбутнє. Діяльність Михайла Петровича можна розкрити в контексті виховних годин, присвячених громадівському руху в Україні другої половини XIX століття, або провести виховну годину, повністю присвячену життю та діяльності цього видатного українця. Цікавою та сучасною формою виховної роботи є організація квестів. Під час квесту учні не тільки дізнаються більше про М. Драгоманова, але й розвивають навички роботи в команді та комунікативні здібності, що є важливими складовими їхнього особистісного розвитку. У відповідь на сучасні виклики, під час виховної роботи в школі необхідно активно використовувати новітні технології, зокрема соціальні мережі (Instagram або TikTok). Це дозволить популяризувати діяльність українського громадівця серед молоді та ширшої аудиторії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові документи

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23.11.2011 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.09.2024).
2. Закон України “Про повну загальну середню освіту” затверджений указом Президента України № 463-IX від 16.01.2020 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 14.09.2024).
3. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України затверджена наказом Міністерства освіти і науки України № 527 від 06.06.2022 р. 24 с. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86595/ (дата звернення: 14.09.2024).
4. Навчальна програма з історії України та всесвітньої історії для 6-11-х класів для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена наказом Міністерства освіти і науки № 698 від 03.08.2022 р. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 14.09.2024).

II. Опубліковані джерела

5. Бочковський О.О. Вступ до націології. К.: Генеза, 1998. 43 с.
6. Грушевський М. М. П. Драгоманов в політичній і національній розвитку українства (пам’яті 25-літні роковин смерті М. П. Драгоманова). *Боротися – перемогти*. 1920. № 5. С. 3-5. URL. <file:///C:/Users/user/Downloads/0000878.pdf>
7. Грушевський М. Місія М. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 3. С. 4-26 URL.https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fshron2.chtyvo.org.ua%2FHrushevskyi%2FMisia_Drahomanova.doc%3F&wdOrigin=BROWSING (дата звернення: 14.09.2024).

8. Донцов Д. Драгоманов і ми. *Літературна есеїстика*. Наук.-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова. Дрогобич, 2010. С. 122–129.
9. Дорошенко В. Життя і діяльність М. П. Драгоманова: Короткий життєписний нарис. Мюнхен, 1963. 21 с.
10. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877 рр.). Львів, 1889. 456 с. URL.https://shron1.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Drahomanov_Avstro-ruski_spomynu_1867-1877.pdf? (дата звернення: 14.09.2024).
11. Драгоманов М. Автобіографія. К.: Криниця, 1889. 59 с. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Avtobiohrafiiia/ (дата звернення: 14.09.2024).
12. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX ст.* Нью-Йорк, 1989. 129 с.
13. Драгоманов М. Листи до І. Франка (1887–1895 рр.). Львів, 1908. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_do_Iv_Franka_i_ynshykh_1887_1895/ (дата звернення: 14.09.2024).
14. Драгоманов М. П. Вибране. К.: Либідь, 1991. 620 с.
15. Драгоманов М. П. Вільний Союз – Вільна Спілка. Досвід Української політичної програми. К.: Громада, 1884. 111 с. URL.<https://ditext.com/drahomanov/union/free-union.html> (дата звернення: 14.09.2024).
16. Драгоманов М. П. Документи і матеріали. Львів, 2001. 168 с.
17. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Відень: Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. 176 с. URL.litorys.org.ua/drag/drag207.htm (дата звернення: 14.09.2024).
18. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880 рр.). Женева: Громада, 1881 р. 132 с. URL.litorys.org.ua/drag/drag18.htm (дата звернення: 14.09.2024).
19. Драгоманов М. П. Переднє слово. Громада. Українська збірка впорядкована М. П. Драгомановим. Женева: типографія «Вільного Союзу», 1878. С. 75-97. URL.litorys.org.ua/drag/drag11.htm (дата звернення: 14.09.2024).

20. Драгоманов М. П. Пропаций час. Українці під Московським царством. Львів: Генеза, 1909. 39 с. URL.litorys.org.ua/drag/drag22.htm (дата звернення: 14.09.2024).
21. Драгоманов М. П. Рай і поступ. Відень: Накладом Друкарні Партії Українських Соціалістів-революціонерів, 1915. 54 с. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Rai_i_postup_vyd1915/ (дата звернення: 14.09.2024).
22. Драгоманов М. П. Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні. К.: Либідь. 1991. 290 с.
23. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране*. К.: Наукова Думка, 1991. URL.litorys.org.ua/drag/drag19.htm (дата звернення: 14.09.2024).
24. Драгоманов М. П. Що таке українофільство? *Вибране*. К.: Наукова Думка, 1991. С. 430-457.
25. Драгоманов Михайло Петрович. *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. К., 2002. С. 61-63 URL.litorys.org.ua/fdm/fdm12.htm (дата звернення: 14.09.2024).
26. Драгоманов Михайло Петрович – учений, політик, публіцист. До 170-річчя від дня народження URL.<https://kpi.ua/dragomanov> (дата звернення: 14.09.2024).
27. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. П. Драгоманова. *Дзвін*. 1991. № 10. С. 31-36.
28. Єфремов С. Пам'яті М. Драгоманова. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Pamiaty_M_Drahomanova/ (дата звернення: 14.09.2024).
29. Єфремов С. Політична спадщина М. П. Драгоманова. *Рада*. 1908. Ч. 259. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Politychna_spadschyna_Drahomanova_Rets_na_Drahomanov_MP_Polytycheskiiia_sochyneniia_t_I_Moskva_1908/
30. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. № 2-3. С. 32. URL.<https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ca>

d=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj_trLdg-iJAxUMavEDHS4hF-
 QQFnoECBYQAQ&url=http%3A%2F%2Ffirbis-
 nbuv.gov.ua%2Fulib%2Fitem%2FUKR0008891&usg=AOvVaw0Wij0-
 JffYvubpeepZN6ge&opi=89978449 (дата звернення: 14.09.2024).

31. Кістяківський Б. Вибране. Київ: Абрис, 1996. 512 с.
32. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов: його політичні погляди. М.: Мова, 1908. Т. 1. 456 с. URL.litopys.org.ua/kist/kistak.htm (дата звернення: 14.09.2024).
33. Михайло Драгоманов: документи і матеріали. 1841-1994 / упоряд. Болотова А. та ін.; Ін-т укр. археології та джерелознавства. Львів, 2001. 731 с.
34. Михайло Драгоманов (1841–1895) : публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист і громадський діяч. *Сто найвідоміших українців* / [худож. Т. Фоменкова]. Київ. 2002. С. 264–271.
35. Михайло Драгоманов у спогадах / укл. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. 312
36. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов: 1841–1895: його ювілей, смерть, автобіографія. Львів, 1896. 476 с. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyk_Mykhailo/Mykhailo_Petrovych_Drahomanov_1841-1895_Eho_iubylei_smert_avtobiohrafiiia_i_spys_tvoriv/ (дата звернення: 14.09.2024).
37. Пчілка О. Спогади про М. П. Драгоманова. К.: Україна, 1926. Кн. 2. URL.https://4read.org/1796-pchlka-olena-spogadi-pro-mihayla-dragomanova.html (дата звернення: 14.09.2024).
38. Українське національне питанє в творах Михайла Драгоманова : з нарисом про жите і діяльність Михайла Драгоманова / Михайло Лозинський. Відень : Накладом Видавництва, 1915. URL.https://shron1.chtyvo.org.ua/Lozynskyi_Mykhailo/Ukrainske_natsionalne_pytanie_v_tvorakh_Mykhaila_Drahomanova_z_narysom_pro_zhytie_i_diialnist_Mykhai.pdf? (дата звернення: 14.09.2024).
39. Франко І. Михайло Драгоманов. Пропаший час. Українці під московським царством (1654–1876) (1909). *Будівничий української державності* :

хрестоматія політологічних статей Івана Франка / упоряд. Дмитро Павличко. Київ, 2006. С. 617–619.

40. Франко І. Я. Галицьке українофільство. *Франко І. Збір. тв.: У 50 т. Т.46.-К.*, 1985.Кн. 1.С.442-447

41. Франко І. Я. Молода Україна. Іван Франко. Львів, 1910. Ч. I. 134 с. URL.https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Moloda_Ukraina_Chast_1_Providni_idei_i_epizody/ (дата звернення: 14.09.2024).

42. Шаповал М. М. П. Драгоманов як ідеолог нової України. *М. П. Драгоманов. Вибрані твори*. Прага: Накладом товариства українських поступовців Америки, 1937. С. 31-49.

III. Монографії та статті

43. Андрієнко Л. К. Історіософські засади наукової творчості М. Драгоманова *Інтелект. Особистість. Цивілізація: Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем* М-во освіти і науки України, Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. І. Туган-Барановського. Донецьк, 2006. Вип. 4. С. 295-297.

44. Андрусяк І. М. П. Драгоманов та його конституційний проект *Драгоманський збірник*. 1996. № 4. С. 73-78.

45. Андрусяк І. Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.

46. Андрущенко В., Журба М. Історичні обрії Михайла Драгоманова. К., 2012. 447 с.

47. Борисенко В. Й. М. П. Драгоманов як історик. *Теоретична спадщина Михайла Драгоманова у сучасних вимірах* К., 2011 С. 4 - 50.

48. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова. *Пам'ять століть*. 2003. №3. С. 30-35.

49. Волинський І. Взаємини Лесі Українки і М. П. Драгоманова *Тернопіль*. 1991 р. № 3. С. 52-53.

50. Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. П. Драгоманова. *Радуга*. 1992. № 3-4. С. 111-118.
51. Гонюкова Л. Драгоманов Михайло *Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.* / За заг. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 766 с. С.218-220
52. Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов. Львів : Каменяр, 2008. 167 с
53. Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива. *Пам'ять століть*. 2003. № 5.-С. 40
54. Заславський Д., Ромаченко І. М. П. Драгоманов (1841 – 1895 рр.). Життя і літературно-дослідницька діяльність. К.: Наукова Думка, 1964. 197 с.
55. Іванова Р. М. П. Драгоманов про національне питання. К.: Літературна Україна, 1991. 56 с.
56. Іванова Р. П. М. П. Драгоманов в суспільно-політичному русі росії та України. К.: Генеза, 1971. 254 с.
57. Козуб Л. Погляди М.П. Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині ХІХ століття. URL.ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2001/10/articles/21.pdf (дата звернення: 14.09.2024).
58. Костенко Н. Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми / Дисертація канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2000. 226 с.
59. Круглашов А. М. Держава, нація, людина. М. П. Драгоманов про національний розвиток України. Вісник Академії наук України. 1992. № 2. С. 22-32.
60. Круглашов А. М. Дилема української майбутності: федералістський вибір М. П. Драгоманова. *Українські варіанти*. 1999. № 3. С. 112-121.
61. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. П. Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.

62. Круглашов А. М. Політична етика М. П. Драгоманова (теоретичні аспекти). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 73-92. URL: www.history.org.ua/JournALL/journal/2000/3/6.pdf (дата звернення: 14.09.2024).
63. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX - початок XX століття). - К.: «Стилос», 2001. 572 с.
64. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. К.: Основа, 1994. Т.1. 554 с.
65. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. К.: Основа, 1994. Т. 2. 573 с.
66. Лісовий В. М. П. Драгоманов і М. Донцов. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 83-101.
67. Лукеренко В. П. Світогляд М. П. Драгоманова. К.: Наукова думка, 1965. 154 с.
68. Молчанов М.О. Державницька думка М. П. Драгоманова. К.: Либідь. 1994. 35 с.
69. Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. 688 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dragomanov_M (дата звернення: 14.09.2024).
70. Попович М. М. П. Драгоманов і ми. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С. 15-17.
71. Романишин Д. Ідея суспільного прогресу у творчій спадщині Михайла Драгоманова. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ, 2008, Вип. 11. С.16-21
72. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). К.,2002. 396 с.

73. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореф. дис. канд. істор. наук; 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. К., 2011. 18 с.
74. Сич О. Михайло Драгоманов в історії українського громадсько-культурного руху. URL.<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14382/Sych.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 14.09.2024).
75. Скакун О. Ф. Місце М. П. Драгоманова в історії українського конституціоналізму і сучасність. *Драгоманівський збірник*. 1996. С. 127-134.
76. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. К.: Темпора, 2013. 656 с.
77. Сокурєнко В. К. Демократичні ідеї держави та права в творах М. П. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького. Львів, 1966. 265 с.
78. Солдатенко В. Т. Витоки української ідеї. К.: Наукова думка, 1995. 131 с.
79. Солдатенко В. Т. Один проти всіх. *Віче*. 1995. № 7. С. 127-141.
80. Сосюра Л. Г. Вплив родини та оточення на формування особистості, навчання, дитинство та юність М. Драгоманова. *Науковий журнал «Вісник аграрної історії»*. / За ред. – С. О. Білан. Київ, 2019. №27-28. С. 19-25.
81. Сохань С. Б. Д. Грінченко - М. П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С.5-17
82. Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття / С. П. Стельмах. К.: Академія, 1997. 175 с.
83. Томенко М. Політичні погляди М. Драгоманова та Д. Донцова в контексті формування сучасної української державності. *Слово*. 1991. № 2. С. 25-27
84. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. К.: Дніпро, 1991. 362 с.
- URL.https://shron1.chtyvo.org.ua/Fedchenko_PM/Mykhailo_Drahomanov_Zhyttia_i_tvorchist.pdf (дата звернення: 14.09.2024).

IV. Матеріали конференцій

85. Лутаєв А. О. М. П. Драгоманов і український громадський рух в першій половині 70-х років XIX століття. *Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова*. К.: Київський державний університет. 1991. С. 43-46.
86. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов та недільні школи Києва. *Міжнародна науково-практична конференція: «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті»*, Причорноморський центр досліджень проблем суспільства. Одеса, 2017. С. 22-27.
87. Сосюра Л. Г. Політична свобода – основа драгоманівських програмних накреслень. *Міжнародна науково-практична конференція: «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*. Київ, 2015. С. 26-29.

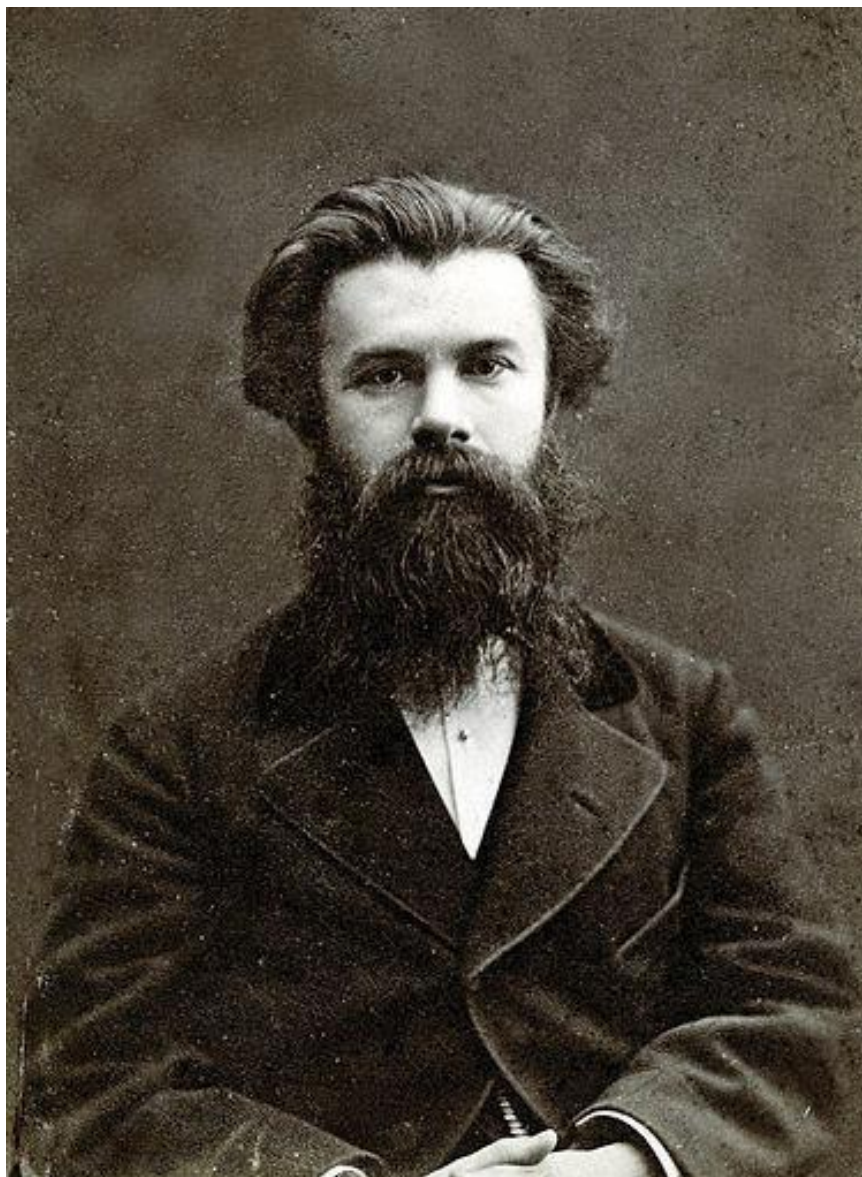
V. Підручники, посібники та методична література

88. Бібік Н. М. Нова українська школа: poradnik dla vchitelja K. : TOB “Видавничий дім “Плеяди”, 2017. 206 с.
89. Безсмертна В. Формування інноваційної особистості на уроках історії шляхом впровадження компетентнісного підходу. URL.<https://ed.poippo.pl.ua/bitstream/022518134/911/1/История%20Безсмертна%20В.%20І..pdf>. (дата звернення: 14.09.2024).
90. Використання ігрових методів на уроках історії URL.<https://naurok.com.ua/vikoristannya-igrovih-metodiv-na-urokah-istori-319663.html>, (дата звернення: 14.09.2024).
91. Власов В. С. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.
92. Власов В. С. Прийоми формування хронологічного складника історичної предметної компетентності учнів основної школи. *Вісник ЗНУ*. 2016. № 2. С. 127-128.

93. Галян І., Галян О. Особливості розвитку аксіологічної компетентності майбутніх педагогів. URL. mdu.edu.ua/wp-content/uploads/psihol-visnik-18-2017-6.pdf
94. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с. URL. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hunchak_Taras/Ukraine_persha_polovyna_XX_stolittia.pdf? (дата звернення: 14.09.2024).
95. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. К.: Стилос, 1995 р. Т. 1. 800 с.
96. Малієнко Ю. Б. Формування інформаційної компетентності дев'ятикласників на уроках історії. України Історія України. Всесвітня історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році. Київ : УОВЦ "Оріон", 2017. С. 96-98.
97. Мороз П. В. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Реалізація компетентісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти. *Матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (Київ, 4 листопада 2019р.)*. Київ : Педагогічна думка. 2019. С. 211-214.
98. Петренко Л. Форми виховної роботи в школі. URL: <https://www.calameo.com/read/004913588f006daf60775> (дата звернення: 14.09.2024).
99. Пишко О. Л. Інтерактивні методи навчання як спосіб розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства URL. https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2257 (дата звернення: 14.09.2024).
100. Політичний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997. 395 с.
101. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. К.: Либідь, 1993. Т. 2. 608 с.

102. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
103. Пометун О. І. Предметна компетентність учнів у процесі навчання історії. Практичний довідник учителя історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. 2015. №2. С. 56-58.
104. Пометун О. І., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. К. : Генеза, 2006. 328 с.
105. Потапенко Р., Тарапон О. Методика роботи з умовно-графічною наочністю на уроках історії. *Society document communication*. 2022. № 16. С. 151-164.
106. Прокопчук М. М. Організація роботи учнів з історичною картою. URL: <http://www.myhailo-prokorchuk.edukit.mk.ua/>
107. Решетов С. Засоби умовної наочності як ефективний чинник засвоєння базового змісту програм з історії. *Історія України*. 2005. №38. С. 13-17.
108. Розвиваємо критичне мислення: найкращі методики для школярів. URL: <https://buki.com.ua/news/krytychne-myslennya-uchniv/> (дата звернення: 17.09.2024).
109. Сирота М. В. Теоретичні аспекти методичної проблеми педагога. Формування національно-історичної свідомості та виховання патріотизму під час освітнього процесу з історії. *Шкільне життя*. 2020. URL: <https://www.schoollife.org.ua/281-2020/> (дата звернення: 20.09.2024).
110. Смагіна Т. Конструювання предметних компетентностей суспільнознавчих навчальних предметів у шкільному навчанні. URL: eprints.zu.edu.ua/4658/1/vip_54_16.pdf. (дата звернення: 14.09.2024).
111. Согор Я. Онлайн інструменти на уроках історії. URL: https://znayshov.com/News/Details/onlaininstrumenty_na_urokakh_istorii#google_vignette (дата звернення: 20.03.2024).
112. Субтельний О. П. Українська історія. К.: Либідь, 1991. 510 с
113. Український національний рух XIX століття: (по сторінках праць М. Драгоманова): навч. посібник / А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб. К., 1997. 51 с.

114. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2002. 530 с.
115. Формування аксіологічних компетентностей на уроках історії. URL. <https://naurok.com.ua/formuvannya-aksiologichnih-kompetentnostey-na-urokah-istori-205860.html>. (дата звернення: 18.09.2024).
116. Шило Т. О. Розвиток навичок критичного мислення учнів під час роботи з джерелами на уроках історії. *Таврійський вісник освіти*. 2016. № 4. С. 263-270.
117. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків : Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

(1841-1895 pp.)

Джерело: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D1%87>

Члени Київської громади

Члени Київської громади – учасники III Археологічного з'їзду 1874 р.

М. Драгоманов стоїть другий від вікна, **П. Житецький** стоїть другий праворуч біля стіни. Сидять на стільцях (зліва направо) **М. Лисенко**, **П. Чубинський**, **І. Нечуй-Левицький**, **М. Старицький**. Поміж Нечуєм-Левицьким і Старицьким нахилений **В. Антонович**. Перед Нечуєм-Левицьким сидить **О. Русов**

Джерело: [91, с. 155]

Фото Михайла Драгоманова

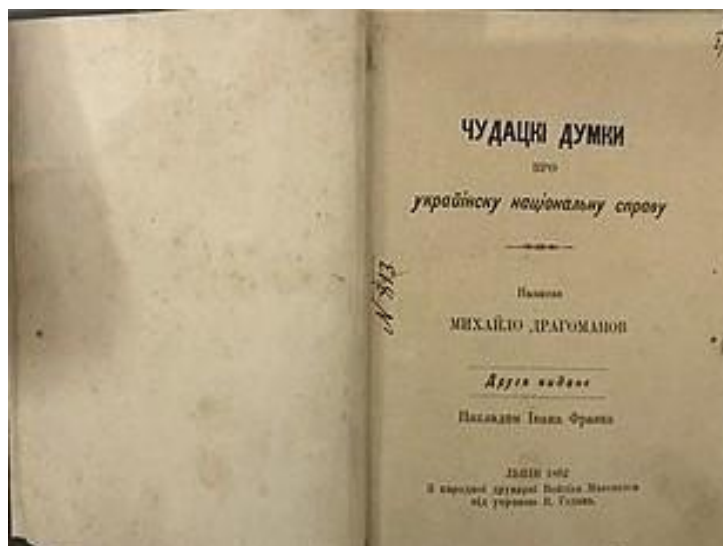
Джерело: <http://www.nbu.gov.ua/node/2185>

Уривок із автобіографії М. Драгоманова

З автобіографії М. Драгоманова: «...У Києві я застав велике пожвавлення українців. Старші (здебільшого вчителі гімназій) склали зерно нововідкритого Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, молоді студенти збиралися в гуртках і працювали над словником, думали і про популярні книжки... Але не сподобалося мені в київських українофілах багато що: по-перше, поступливість офіційному світові і загравання з консервативними колами, а серед молоді навіть ворожнеча до радикалів, як тоді називали соціалістів; по-друге, велика відсталість від європейських ідей, наукових і політичних, і претензії вирішувати всі питання одним національним духом, як у московських слов'янофілів...

Будучи соціалістом за своїми ідеалами, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому й більш досяжне за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Оскільки Україна, моя батьківщина, поділена на дві частини – австрійську і російську і оскільки в першій існує певна політична свобода, якої в Росії немає, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різною: в Австрії можна приступати до організації власної соціалістичної партії з робітників і селян-русинів у союзі з поляками і євреями, в Росії ж треба насамперед добитися політичної свободи, соціалістичні ж ідеї можуть поки що поширюватися в Росії тільки науково-літературним способом. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму (від лат. *separatus* – відокремлення. – *Авт.*), а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму».

Титульні аркуші окремих праць Михайла Драгоманова

Джерело: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D83,_1892.jpg

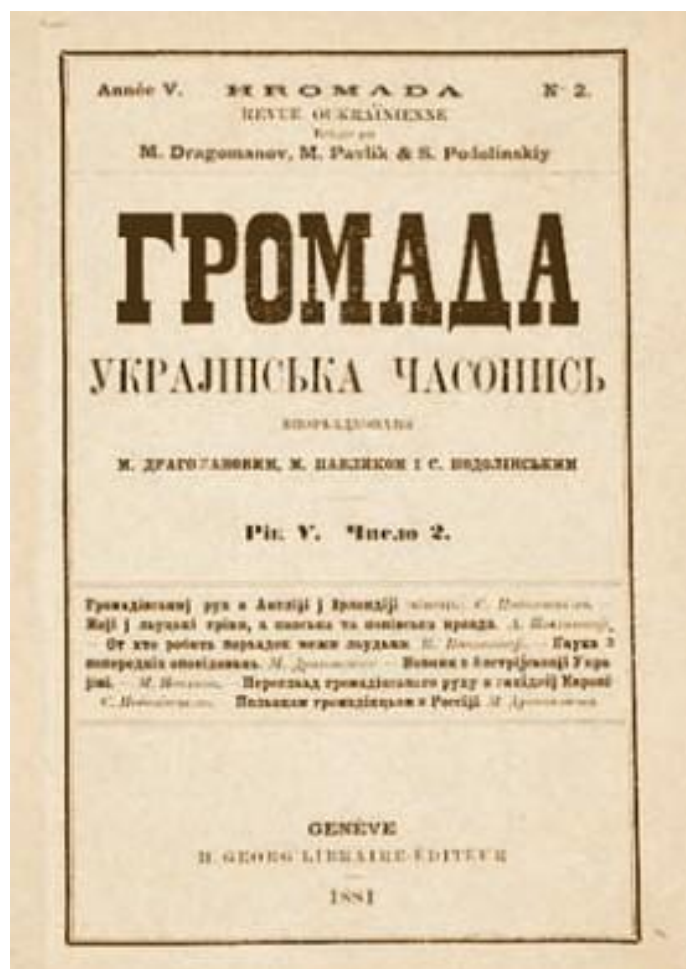
Джерело:

http://kotsubinsky.org/news/velikij_ukrajinec_do_180_richchja_vid_dnja_narodzhen_nja_m_p_dragomanova/2021-08-30-1922

Додаток Е

Титульний аркуш українського політичного видання «Громада».

Редактором якого був М. Драгоманов.

Джерело: [91, с. 157]

**Пам'ятна дошка Михайлу Драгоманову в м. Івано-Франківськ
на вулиці Драгоманова названій в його честь**

Джерело: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e1/83.JPG>

Михайло Драгоманов: основні факти життя та погляди

Михайло Драгоманов	
Чинники, які вплинули на формування особистісних орієнтацій	
Навчання	
Участь у громадсько-політичних і культурних об'єднаннях	
Був зачинателем	
Був поборником ідеї	
Вплив на український національний рух	
Оцінка постаті на тлі епохи	

Джерело: Власна розробка авторки дипломної роботи

Конспект заняття патріотичного гуртка
(9-11 класи)

Урок № 7

Тема уроку: «Михайло Драгоманов. Поборник української незалежності чи анархіст?»

Мета.

Навчальна:

- закріпити основну термінологію «незалежність, громада, соціалізм, українофільство, громадівський соціалізм»;/інформаційно-логічна
- охарактеризувати основні події української історії в період 60-90-х рр. XIX ст. на тлі життя та діяльності Михайла Драгоманова; /інформаційно-логічна, хронологічна
- вивчити особливості національного руху українців другої половини XIX ст.;/інформаційно-логічна, хронологічна, просторова
- навчати правильно формулювати думку та виділяти головне від почутого;/інформаційно-логічна, мовленнєва
- навчитися визначати і усвідомити особливості і різноманіття національної політичної думки та їх аналізу;/інформаційно-логічна

Розвивальна:

- розвивати вміння критично, логічно мислити в процесі аналізу політичних концепцій розвитку української державності;/інформаційно-логічна
- закріпити в учнів вміння працювати із історичними джерелами;/інформаційно-логічна
- розвивати організаторські здібності, уміння та навички індивідуально-групової роботи;/інформаційно-логічна, комунікативна
- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;/інформаційно-логічна

Виховна:

- виховати в учнівської молоді високий рівень патріотичної свідомості, почуття національної гідності;/національно-патріотична, громадянська
- виховувати комунікативні якості учнів;/комунікативна
- виховувати в учнів любов до рідної землі, рідного краю, до України;/національно-патріотична, громадянська
- виховати патріотичні почуття гордості за старше покоління, земляків;/національно-патріотична, громадянська, аксіологічна
- виховувати в учнів аналізувати та висловлювати свою думку;/мовленнєва, логічна
- виховувати толерантне ставлення до думки оточуючих;/комунікативна
- сприяти вихованню навичок рефлексії і самоконтролю в учнів;/логічна

Тип заняття: комбіноване заняття.

Форма заняття: колективна робота.

Обладнання: мультимедійне обладнання.

Основні терміни: незалежність, громада, соціалізм, українофільство, громадівський соціалізм.

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність учителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітка
2 хв.	Організаційний етап	Привітання учнів, перевірка присутності та готовності учнів до заняття	Черговий учень відзначає відсутніх	Мовленнєва Комунікативна
4 хв	Етап актуалізації знань	Знайомство з постаттю Михайла Драгоманова Робота з відеороликом: https://www.youtube.com/watch?v=7DmZo4HE_5k	Мозковий штурм Постать Михайла Драгоманова: позитивні та негативні сторони особистості	Інформаційна Аксіологічна Логічна Мовленнєва
5 хв	Етап мотивації	Робота з джерелами: Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. <i>Вибране</i> . К.: Наукова Думка, 1991. URL.litopys.org.ua/drag/drag19.htm	Розбір інформації з допомогою платформи Flippity. (Колесо Фортуни) URL: http://surl.li/lgfrg	Мовленнєва Логічна Аксіологічна Інформаційна
25 хв	Етап вивчення нового матеріалу	Відеоролик: Чому Драгоманова ненавиділи в Росії та як він змінив життя українців https://www.youtube.com/watch?v=MS9cajpG5n4	Метод «Усний журнал»	Інформаційна Аксіологічна Логічна Технічна Культурна
5 хв	Етап узагальнення та перевірки знань	Робота з термінами: незалежність, громада, соціалізм, українофільство, громадівський соціалізм	Метод «Мікрофон»	Логічна Мовленнєва
3 хв	Підсумки уроку	Визначення найбільш активних і старанних учнів	Нагородження переможців	Логічна Мовленнєва
1 хв	Домашнє завдання	Складіть інтелект-карту по діяльності М. Драгоманова та його історичний портрет, робота в групах	Груповий збір необхідних матеріалів, в позакласний час	Інформаційна Логічна Аксіологічна